

נייר עמדה מס' 161

שלוש הדתות ותרומתן לירושלים וארץ ישראל

מנשה הראל

מרכז אריאל למחקרי מדיניות

מרכז אריאל למחקרי מדיניות

THE ARIEL CENTER FOR POLICY RESEARCH (ACPR)

ת.ד. 830, שערי תקוה 44810

טל' 03-906-3920 • פקס 03-906-3905

דואר אלקטרוני: acpr@inter.net.il

אתר אינטרנט: www.acpr.org.il

המועצה המייעצת

פרופ' פול איידלברג (ארה"ב)

ד"ר רעיה אפשטיין

פרופ' משה ארנס

יוסף בודנסקי

ד"ר דוד בוקעי

יוסף בן-אהרון

פרופ' יוסף בן-שלמה

פרופ' לו-רנה ברס (ארה"ב)

מישל גורפינקל (צרפת)

פרופ' גוסטב הנדריקסן (שוודיה)

פרופ' ויליאם ון קליב (ארה"ב)

פרופ' רפאל ישראלי

ד"ר נטע כהן דור-שב

שמואל כץ

ד"ר סטיבן פלאוט

יאיר שמיר

יצחק שמיר

פרופ' משה שרון

ד"ר מרטין שרמן

דורר צורף (ארה"ב)

מועצת מנהלים

הארי דסקל

פרופ' עזרה זהר

פרופ' ישראל חנוקוגלו

מרדכי קריינר

חברי עמותת המרכז

פרופ' צבי אופיר

אליהו אלוני

חיים חכם

יואש צ'אטו-צידון

פרופ' שלמה שרן

פרופ' אליאב שוחטמן

משה יגר

פרוייקטים מיוחדים

יורם אטינגר

מנכ"ל

אריה סתיו

מרכז אריאל למחקרי מדיניות עוסק בחקר נושאים מדיניים ואסטרטגיים הנוגעים למדינת ישראל ולעם היהודי.

מסת"ב 965-7165-65-2

© מרכז אריאל למחקרי מדיניות

ספטמבר 2005 / אלול תשס"ה

מנהלת פרסומים: **לאה קוכנוביץ**

עריכה: **מגי אדם**

שלוש הדתות ותרומתן לירושלים וארץ ישראל

מנשה הראל

ירושלים בתפארתה. דגם ירושלים של ימי בית שני.
למעלה מימין: הר-הבית ובית-המקדש; למטה במרכז: ארמון הורדוס;
למעלה משמאל: מגדלי פצאל, מרים והיפיקוס; למעלה במרכז: ארבעת מגדלי מצודת אנטוניה.

פרופ' **מנשה הראל** הוא חוקר הגיאוגרפיה ההיסטורית הקדומה של ארץ-ישראל והמזרח התיכון. לשעבר מרצה ומכשיר מורים באוניברסיטה העברית ירושלים, באוניברסיטת תל-אביב ובאוניברסיטאות ומכללות נוספות.

ארבעה מבין 13 ספריו בנושא ארץ-ישראל, גיאוגרפיה וגיאוגרפיה מקראית זכו בפרסים: **הגיאוגרפיה ההיסטורית של ארץ-ישראל**, זמורה ביתן, 1997; **זאת ירושלים**, עם עובד, 1969; **מסעי סיני**, עם עובד ומשרד הביטחון, 1963; **מסעי מדבר יהודה וים המלח**, עם עובד, 1961.

פרופ' הראל קיבל את תואר "יקיר ירושלים", לשנת 1991; פרס יגאל אלון למעשה מופת חלוצי, לשנת 2001 והוא חתן פרס ישראל ל"חקר ידע ארץ-ישראל", לשנת 2002.

דעות הכותבים בניירות העמדה אינן מבטאות בהכרח את דעת **מרכז אריאל למחקרי מדיניות**.

מרכז אריאל מאפשר שימוש במובאות מן החומר שלעיל בתנאי שהמובאה תזכה לציון המקור.

עותקים נוספים של נייר זה וכן ניירות קודמים ניתן לרכוש במשרדי המרכז.

תוכן העניינים

11	מבוא
11	שמות ירושלים והארץ
11	שמות ירושלים במקורות היהודיים
13	שמות הארץ במקורות היהודיים
13	שם ירושלים במקורות הנוצריים
14	שם הארץ במקורות הנוצריים
14	שם ירושלים במקורות המוסלמיים
14	שם הארץ במקורות המוסלמיים
15	העיצוב והבנייה של נופי ירושלים, ההר והמדבר בארץ ישראל
15	עיצוב ובניית הארץ בידי היהודים:
15	– חקלאות המדרגות בהר
24	– אגירת מים והובלתם
38	– מלאכה וחרושת במרחבים הנישאים של הארץ
43	– ארכיטקטורה
47	– סלילת מסילות ומעלות במדרוני ההרים
51	– מה היו המניעים של עם ישראל ליצור התיישבות יהודית חלוצית
54	עיצוב ההר והמדבר בימי הנוצרים בארץ
56	עיצוב ההר והמדבר בימי שלטון המוסלמים בארץ
61	מעמד ירושלים כעיר בירה
61	ירושלים הבירה בימי שלטון היהודים
61	ירושלים כבירה בימי השלטון הנוצרי
62	ירושלים כבירה בימי שלטון המוסלמים
65	קדושת ירושלים
65	קדושת ירושלים לישראל
65	קדושת ירושלים בנצרות
66	קדושת ירושלים באיסלאם – אמיתית או מדומה?

69	מי הכובש בארץ-ישראל? ארצו של איזה עם נכבשה?
69	כיבוש הארץ בימי האבות
71	כיבוש הארץ בימי השלטון הערבי-מוסלמי
73	"כיבוש" הארץ בלשון ימינו
74	תרבויות ישראל וערב
77	סיכום ומסקנות
83	הערות
85	מבחר פרסומים של מרכז אריאל

רשימת האיורים

איור מספר

- 1 ירושלים בימי המלוכה: עיר דוד, מצודת ציון והר ציון (ב' מזר) 12
- 2 ירושלים במפת מידבא (לפי מ' אבי-יונה). 13
- 3 מפת מודל גיאוגרפי-היסטורי כלכלי (ציור: חנה הראל). 16
- 4 מפת המשקעים של ארץ-ישראל (מח' המדידות הממשלתית) 17
- 5 ארץ חיטה ושעורה (מתוך "במחנה"). 18
- 6 דיש בגליל (צילום: עמי ערב) 18
- 7 חקלאות המדרגות הישראלית בהרי ירושלים (צילום: ע' ערב).. 19
- 8 בציר ענבים ודרכתם (לפי ז' ב' פריטשרד).. 20
- 9 נר חרס מהתקופה הרומית (לפי י' משורר).. 20
- 10 מטבע מימי אלעזר בן-שמעון החשמונאי (לפי י' משורר). 20
- 11 עץ זית בן אלף שנה בגליל העליון (צילום: ע' ערב). 21
- 12 בית בד מימי בית שני (צילום: ע' ערב).. 21
- 13 מטבע מזמן מרד בר-כוכבא (לפי י' משורר) 22
- 14 מטבע רומאי מימי אספסיאנוס "יהודה הכבושה" (לפי י' משורר). 22
- 15 פסיפס בית הכנסת בבית אלפא מתקופת התלמוד (לפי א'לי סוקניק) 23
- 16 מפת המקורות ומפעלי המים בארץ ישראל בימי קדם (שרטוט: פ' גרוסמן) 24
- 17 בור מים במדבר ואבן גולל (צילום: ע' ערב) 25
- 18 בור מים בהר-הבית (צילום: ע' ערב) 26
- 19 נקבת השילוח (צילום: ע' ערב) 27
- 20 באר אַיִוֵב – עין-רוגל – בנחל קדרון (מתוך ווילסון) 28
- 21 כתובת עברית בנקבת חזקיהו בגיחון מהמאה ה- 8 לפנה"ס (לפי וורן) 29
- 22 באר ישראלית בלכיש (צילום: מ' הראל) 30
- 23 באר עתיקה בקרבת באר-שבע (לפי א' א' רייפנברג) 31

24	מפת אמות המים העתיקות (לפי מ' הקר – שרטוט פ' גרוסמן)	32
25	מנהרה באמת המים עין-ערוב ירושלים (צילום: ע' ערב)	33
26	פיר אוורור של המנהרה (צילום: ע' ערב)	34
27	אמת המים מעין-ערוב, לכותל ולהר-הבית (צילום: מ' הראל)	35
28	שיחי בשמים שגודלו בגן המלך בירושלים (לפי הפר)	35
29	מפלי עין-גדי במדבר יהודה (צילום: מ' הראל)	36
30	טחנת קמח מונעת ע"י מפל אמת המים בנחל התנינים (לפי ש' אביצור)	36
31	שפך הירדן לכנרת (לפי א' א' רייפנברג)	37
32	פיתולי "גאון הירדן" והרי הגלעד (צילום: א' א' רייפנברג)	37
33	יער הכרמל (צילום: החברה המזרחית לצילומים)	38
34	מפת יערות הארץ (שרטוט: פטר גרוסמן)	39
35	כלי ברזל ישראלים מתל מגידו (לפי ב' מזר)	40
36	ראשי חיצים ישראלים וכתובת עברית (לפי ב' מזר)	41
37	מפת ירושלים בימי בית שני (לפי מ' אבי-יונה)	42
38	ירושלים העתיקה וחומותיה ומדבר יהודה (לפי פנטומפ)	10
39	הר-הבית וסביבתו בתקופת הורדוס (שחזור) (ציור: לין ריטמאיר)	43
40	"מגדל דויד" במצודת ירושלים על בסיס חשמונאי והורדוס	
44	(צילום: ע' ערב)	
41	ירושלים מבצרים סביב לה (שרטוט: פ' גרוסמן)	45
42	האיתות בין מבצי הקנאים בגליל (שרטוט פ' גרוסמן)	46
43	בניין מצדה במדבר יהודה (צילום: ע' ערב)	46
44	דרך מעלה בית-חורון ועליון לירושלים (צילום: פנטומפ)	47
45	"דרך הקודש", "דרך נושאת עם" לרגלי בית-חורון (צילום: מ' הראל)	48
46	מדרגות דרך בית-חורון עליון (צילום: מ' הראל)	48
47	ששת מדברות יהודה ונתיבי המעלות להרי יהודה (שרטוט: פ' גרוסמן)	49
48	תרשים מעלה עקרבים הרומי (שרטוט: פ' גרוסמן)	50

51	49	מדרגות מעלה עקרבים הרומי (צילום: מ' הראל)
		50	מנורת שבעת הקנים שנתגלתה בטיח קיר "בית המידות"
53		ע"י פרופ' נ' אביגד
55	...	51	כנסיית קבר ישו בירושלים בעיר העליונה (גיורג' אבארס והרמן גוטה)
56	52	כנסיית הייסורים בגת שמנים בנחל קדרון בירושלים (לפי א' לירון)
57	53	"דרכי המשי" היבשתית והימית (לפי אטלס האנציקלופדיה העברית)
58	54	"דרך הבשמים" מערב לארם-נהריים ולמצרים (לפי ואן ביק)
59	55	ארץ-ישראל בתקופה המוסלמית, כשרבת-עמון בתוכה (לפי מ' גיל)
60	56	"מגדל המסגד הלבן" ברמלה, בירת מחוז פלסטין (לפי מ' בן-דב)
61	57	עכו והנמל שלה (צילום: ע' ערב)
62	58	ירושלים בימי הביזנטים (אטלס כרטא)
63	59	ירושלים בימי הצלבנים (אטלס כרטא)
64	60	ירושלים בימי הערבים (אטלס כרטא)
		61	מסגד אל-אקצא (אשר נקרא "מקדש שלמה" בפי הצלבנים)
66		(לפי א' ליאור)
69	..	62	רצפת הפסיפס של בית-הכנסת בקיבוץ מעוז חיים (ואסיליוס צאפיריס)
70	63	מפת כיבושי האימפריה המוסלמית (אטלס כרטא)
		64	חריש ב"הגאיי" שבמקרא ליד הכותל המערבי בירושלים החרבה
71		(אטלס כרטא)
72	..	65	מגורי הפליטים הפלסטינים בפחונים בתוך ירושלים (צילום: מ' הראל)
		66	ארון הקודש – תבליט אבן מבית-הכנסת בכפר נחום בגליל
77		(צילום: מ' הראל)
78	...	67	כותרת שיש ותבליט מנורה מבית-הכנסת בקיסריה (לפי מ' אבי-יונה)
		68	מנורה וכתובת יהודית של בית-כנסת שהתגלתה במסגד הראשי בעזה
79		(ש' קליין)
80	69	רצפת הפסיפס של בית-הכנסת ביריחו (לפי ש' י' שוויג)
81	70	תמר כאחד משבעת המינים (הדבש) (ציור: אהרון הלוי)

איור השער (איור 38): ירושלים העתיקה וחומותיה ומדבר יהודה (לפי פְּטוּמֶפ)

שלוש הדתות ותרומתן לירושלים וארץ ישראל

מנשה הראל

מבוא

קיבוץ גדול של בני-אדם שהם ממוצא אחד, בעלי לשון משותפת, היסטוריה מסויימת, תרבות, מורשת ומסורת, ולעיתים אף דת מיוחדת – זהו עם. עם חי בטריטוריה מוגדרת, שבדרך כלל נבנתה ונשמרה על ידו. היכן הם ארצו ומולדתו של עם התנ"ך? היכן מולדתם של הערבים הפלסטינים?

הממלכות והאימפריות הקדומות כבשו והכניעו ארצות זרות, שעבדו ונשלו את תושביהן, פגעו ברכושן ובחירותן. ארץ-ישראל לא נמלטה מגורל זה. היא נשלטה בכוח הזרוע של שבע מעצמות: המצרית, האשורית, הבבלית, ההלניסטית, הרומאית והביזנטית, אשר נטשו אותה לאחר שנצלוה. האחרונה בהן, המעצמה הערבית-מוסלמית, מחזיקה בה בכוח ומזיקה לה עד ימינו.

מקובלת הסברה שירושלים קדושה לשלוש הדתות המונותאיסטיות. להלן נעמוד על שורשי "הקדושה" וביטוייה, תוך כדי סקירת יחס שלושתן לארץ-ישראל. הדיון יכלול ארבעה פרקים. נפתח בשמות הארץ ושמות ירושלים במקורותיהן של הדתות השונות, נמשיך בסקירת הבנייה ועיצוב נופי הארץ, מעמדה של ירושלים כעיר בירה, ולבסוף – זיקת הדת לירושלים. נסיים בשאלה: מי הכובש בארץ-ישראל? ארצו של איזה עם נכבשה?

שמות ירושלים והארץ

שמות ירושלים במקורות היהודיים:

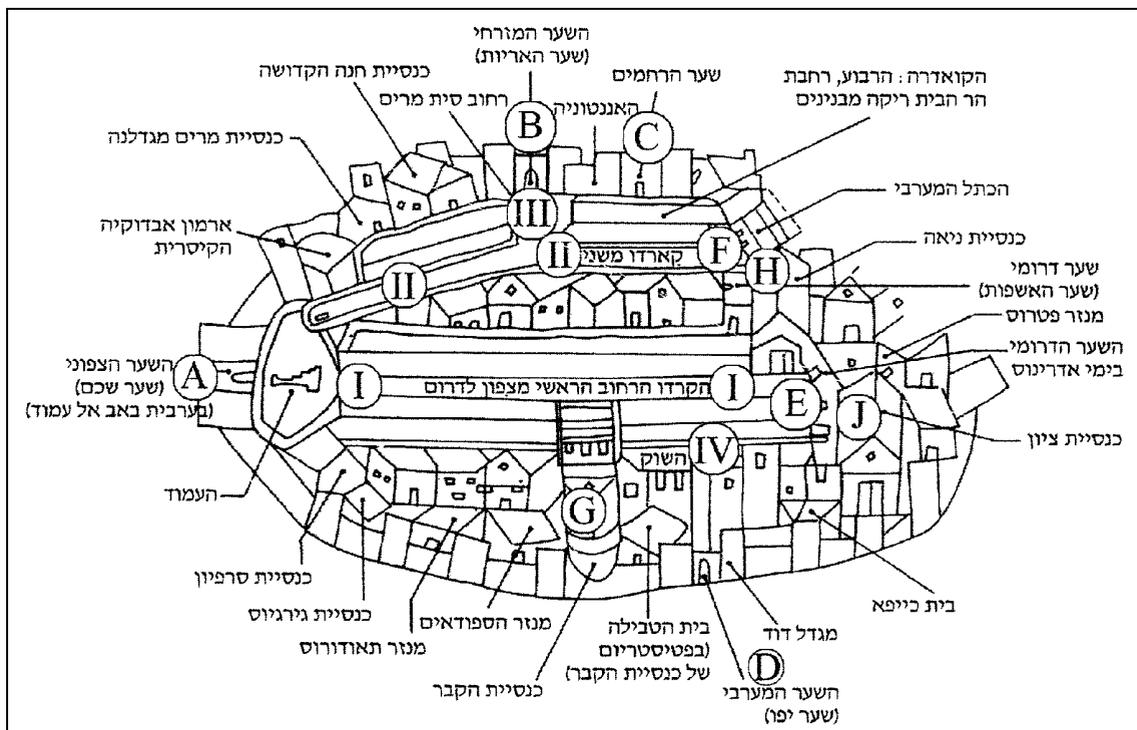
"ירושלים" ו"ציון" נזכרות 821 פעם במקרא, ונזכרות 3,212 פעם בספרות חז"ל, בשל חשיבותה הדתית והלאומית של ירושלים לעם ישראל. במקרא כונתה גם "עיר דוד", ודוד עצמו, שעיר הולדתו היתה בית-לחם יהודה, נזכר 1,023 פעם. כמו כן נזכרה כ"עיר הקודש" 37 פעמים, לאמור: "עורי עורי לבשי עוֹזֶךְ צִיּוֹן לבשי בגדי תפארתך ירושלים עיר הקודש כי לא יוסיף יבוא בך ערל וטמא" (ישעיה, נ"א 1).

שמות הארץ במקורות היהודיים:

"יהודה" נזכרת במקרא 800 פעמים. מכאן השם "יהודי". משום כך כונתה הארץ בשם "יהוד" או "יְהוּדָה" בימי השלטון הפרסי, ההלניסטי והרומאי (538 לפנה"ס עד 324 לספירה) "ישראל" נזכרת במקרא 2512 פעם, מתוכן "עם ישראלי" 1880 פעם, ובמשמעות דתית – 636 פעמים. העם היהודי הוא היחיד בתולדות ארץ-ישראל ששרד בה בשמו, וכן בשפתו, בדתו ובתרבותו.

שם ירושלים במקורות הנוצריים:

הרומאים והביזנטים, אשר השליטו את תרבותם בכל מקומות בואם, ביקשו לעקור את זכר היהודים ותרבותם מן הארץ. הם כינו את ירושלים "אַיְלִיא" על-שם אליוס אדריאנוס, מכניע מרד בר-כוכבא. הביזנטים כינו עצמם "ממשיכי היהודים" ואסרו על היהודים לגור ולחיות בירושלים. במאה השישית לספירה הביזנטים הוסיפו והעלימו את קיומו של הר-הבית, שהיה קיים בזמנם, כפי שנראה בציור הפסיפס של מפת מידבא הביזנטית.

איור 2: ירושלים במפת מידבא (לפי מ' אבי-יונה).

שם הארץ במקורות הנוצריים:

מוצא הנוצרים הראשונים הוא בארץ-ישראל, אלא שהארץ כונתה בניהם "סוריה-פלסטינה" משך רוב ימי השלטון הרומאי-ביזנטי (37 עד 638 לספירה). המרכז הדתי של השלטון הנוצרי עבר תחילה לרומא, ובימי השלטון הביזנטי לקונסטנטינופול. הצלבנים (1099 עד 1291 לספירה) כינו את הארץ "טייֶה-ישראל" [אדמת ישראל]. ארץ ישראל קדושה לנוצרים בשל היותה ערש הולדתו של ישו, ובה מקום קבורתו. אך היא איננה יחידה אתנית או לאומית עבורם.

שמות ירושלים במקורות המוסלמיים:

גם ירושלים אינה נזכרת בקוראן, ולו פעם אחת. כנוצרים, גם המוסלמים כינוה "איליא" עד המאה העשירית לספירה, והיא נחקקה בשם זה במטבעותיהם. במקורות העבאסים, אשר כבשוה מידי אחיהם האומאיים בשנת 750 לספירה, נאמר: "יצאו מח'וראסן [אשר בפרס] דגלים שחורים [צבע סמלם]. דבר לא יעצור אותם עד אשר יוצבו באיליא"¹. רק במאה התשיעית כונתה ירושלים "בית-אָל מְקֻדֵס", אשר נגזר מקרתא דקודשא, ובמאה ה-11 "אָל-קֻדֵס", הגזולים מבית-המקדש ועיר הקודש היהודיים. עוד כינוה המוסלמים "צֶהִיֶן" על-שם ציון המקראית.

שם הארץ במקורות המוסלמים:

בכל ימי שליטתם של השליטים המוסלמים על ארץ-ישראל, לא ניתן לה שם נפרד, אלא היא הוכרה כחלק מסוריה. השם "פלסטין" ניתן לה על-שם מחוז פלשת במישור החוף וההר של יהודה. אלה המכונים היום "פלסטינים" הם ערבים שמולדתם חצי האי ערב. זהו עם מזרח-תיכוני הנושא היום שם של עם אחר, ובעיקר עם שאינו שמי. הדבר מעיד או על תרמית או על נטילת תדמית זרה לעצמו. על כך העיר הפרופסור ב"צ דינור, ההיסטוריון הנאור של תולדות עם ישראל ושר החינוך הראשון של מדינת ישראל: "עם פלסטינאי לא היה ולא נברא, לא משל הוא ולא נמשל. אבל אם היהודים שלנו יעזרו לו להיות – הוא יהיה אבל אם כן, אין לבוא בטענות של זכות אבות או זכות היסטורית."²

עדות לכך היא העובדה שלא היה בעבר כל עם פלסטיני, לא בעל שם כזה ולא בעל איפיון ייחודי כלשהו בארץ-ישראל במשך מעל אלף שנות השלטון המוסלמי בה, בכל שושלות השלטון: האומאיים, העבאסים, הפאטימים, האַיּוּבּים, הממלוכים, התורכים, ועד ימי חוסיין מלך ירדן. השם "פלסטין", כינוי לחבל הדרומי של ארץ-ישראל, לא נזכר כלל בקוראן. ראוי לציין כי "פלשת" תורגמה בתרגום "השבעים" ל"אַלּוּפּילּוּס" ביוונית, שמשמעו "זר ונוכרי".

העיצוב והבנייה של נופי ירושלים, ההר והמדבר בארץ-ישראל

עיצוב ובניית הארץ בידי היהודים:

העם היהודי היה היחיד בתולדות ארץ-ישראל שעיצב את נופיה והכשיר את ירושלים ואת חבלי ההר והמדבר להתיישבות. הכשרת הקרקע נעשתה במקוריות, בעמל ומתוך חזון מאז ימי התנחלות השבטים וייסוד עיר-דוד בציון, ועד ימי הציונות המודרנית. מפעל רב-ממדים זה נזכר בנבואת ישעיהו, לאמור, "וְאֶצְרָף וְאֶתְנַדָּ לְבְרִית עִם לְהִקִּים אֶרֶץ לְהִנְחִיל נְחֻלֹת שְׁמֹמֹת" (מ"ט 8).

הטכנולוגיות היהודיות הגדולות, שהיו ברובן מקוריות ואף הונחלו לעמים הנוכריים, התבטאו בחמישה תחומים עיקריים: חקלאות המדרגות בהר; אגירת מים והובלתם; מלאכה וחרושת; ארכיטקטורה ומבנים מפוארים; סלילת מסילות ומעלות במדרוני ההרים.

כל החידושים הללו נעשו בשיטתיות, תוך תושייה, תחכום ומהפך. נברר אפוא, מהן העדויות לעיצוב חלוצי זה של הנופים השוממים של הארץ.

חקלאות המדרגות בהר:

חקלאות המדרגות ההררית, שהיא מן הקדומות בעולם, הומצאה בימי ממלכות יהודה וישראל בשלושה חבלים: בהר הגשום – בגידולי בעל (גשם), שם הצמיחו את הדגנים ואת עצי הפרי (דברים ח' 8); בכרמי עין-גדי – בגידולי שלחן, שבהם הצמיחו קטורת ובשמים (שיה"ש א' 13-14), תמרים (דבה"ב כ' 20), לולבים, ערבות ואתרוגים;³ בגיאיות הרי הנגב – בגידולי שטפונות האפיקים, שטיפחו אותם במדרגותיהם והצמיחו בהם דגן, ירקות ופירות. לפי צ' רון, 56.4% מהרי ירושלים מדרגים במדרגות חקלאיות, שהם המצאה ישראלית.⁴

התושייה והמקוריות התבטאו בהפיכת הרים שוממים, טרשיים ומיוערים, לשטח חקלאי מניב, כנאמר בישעיה: "כָּרְם הָיָה לִידֵי בְּקָרָן בְּן-שָׁמֹן. וְנִעְזְקָהּ וַיִּסְקְלָהּ וַיִּטְעָהּ שָׂרֵק וַיִּבֶן מַגְדָּל בְּתוֹכָהּ וְגַם יָקַב חָצֵב בּוֹ" (ה' 1-2). לפי א' שמואלי, הכשרת דונם אחד קרקע בהר הטרשי ארכה בין שנה לשלוש שנים (!). נזכור כי כל עבודת הנמלים של בניין המדרגות בהרים נעשתה בעמל כפיים ובמעדר, שכן אין אפשרות להגיע עם בקר ומחרשה למדרגות התלולות והצרות, ככתוב בישעיה: "וְכָל הַהָרִים אֲשֶׁר בְּמַעְדָּר יַעֲדְרוּ" (ז' 25); והרחיב עמוס: "הִירְצוּן בְּסַלַע סוּסִים אִם יַחְרוֹשׁ בְּבָקָרִים?" (ו' 12).⁵

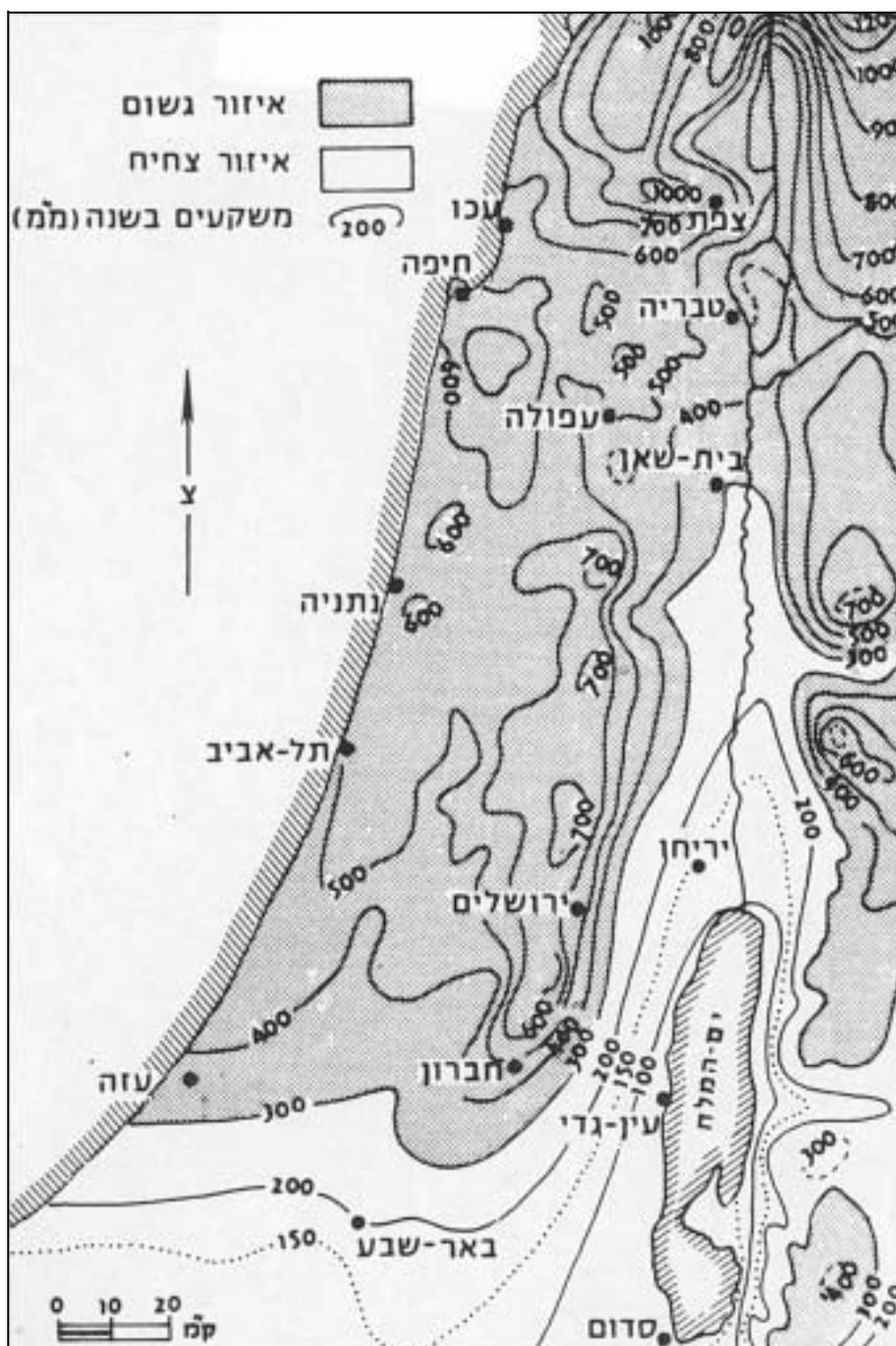
מבנה המדרגות מנע בצורת כאשר המישור, העמק והבקעה סבלו ממנה. זאת משום שאותו הגשם המועט היורד בהר שוטף ממדרגה עליונה לתחתונה ומרווה אותה פעמים אחדות. משום כך הגפן המשובחת של ארץ-ישראל נשתלה בשלוחות ההרים וביובלים של נחל שורק.⁶ היין האדום והמובחר, אשר שימש לייצוא, נלקח מן הערים הישראליות

מודל גיאוגרפי-היסטורי - כלכלי סכמטי

איור 3: מפת מודל גיאוגרפי-היסטורי כלכלי לפי מי הראל (ציור: חנה הראל)

שבנחלות יהודה ובנימין, אשר הוקמו על ראשי היובלים ולאורכו של נחל שורק. בכמה מהן נתגלו ידיעות של כדי יין ועליהן טביעת חותם ממלכתי "למלך" – בבית-לחם, בירושלים, בגבעת-שאול, ברמה, בגבעון, במצפה (נבי סמואיל) ובמוצא. המצאה זו אפשרה התיישבות יהודית מרוכזת ראשונה בהרים ובמדברות, ובראשם ירושלים, בירת הארץ והעם. מאז הפך עם ישראל לעם של עובדי אדמה, עליו ניבא עמוס: "יִרְק אֶתְכֶם יַדְעֵתִי מְכַל מְשֻׁפְּחוֹת הָאֶדְמָה" (גי 2); ועל עוזיה מלך יהודה נאמר: "כִּי אֶהָב אֶדְמָה הִיָּה" (דבה"ב, כ"ו 10).

איור 4: מפת המשקעים של ארץ ישראל (לפי מחי' המדידות הממשלתית)

איור 5: ארץ חיטה ושעורה ("במחנה")

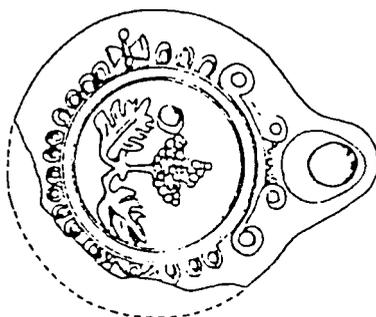
איור 6: דִּישׁ בגליל. (צילום: עמי ערב)

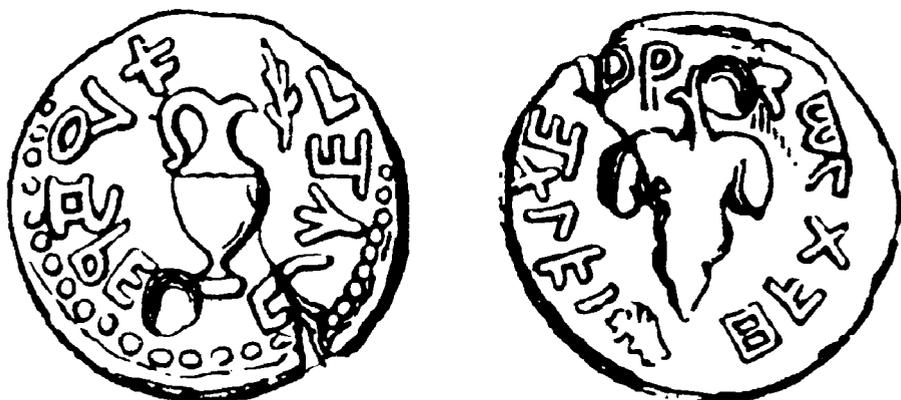
איור 7: חקלאות המדרגות הישראלית בהרי ירושלים. (צילום: עי ערב)

איור 8: בציר ענבים ודריכתם (לפי ז' ב' פריטשרד)

איור 9: נר חרס מהתקופה הרומית, מעוטרת באשכול ענבים ועלי גפן. נמצא בחפירות הר-הבית (לפי י' משורר)

איור 10: שני צידי מטבע מימי אלעזר בן-שמעון החשמונאי: אשכול ענבים וכד שמן זית. (לפי י' משורר).

איור 11: עץ זית בן אלף שנה בגליל העליון. (צילום: ע' ערב)

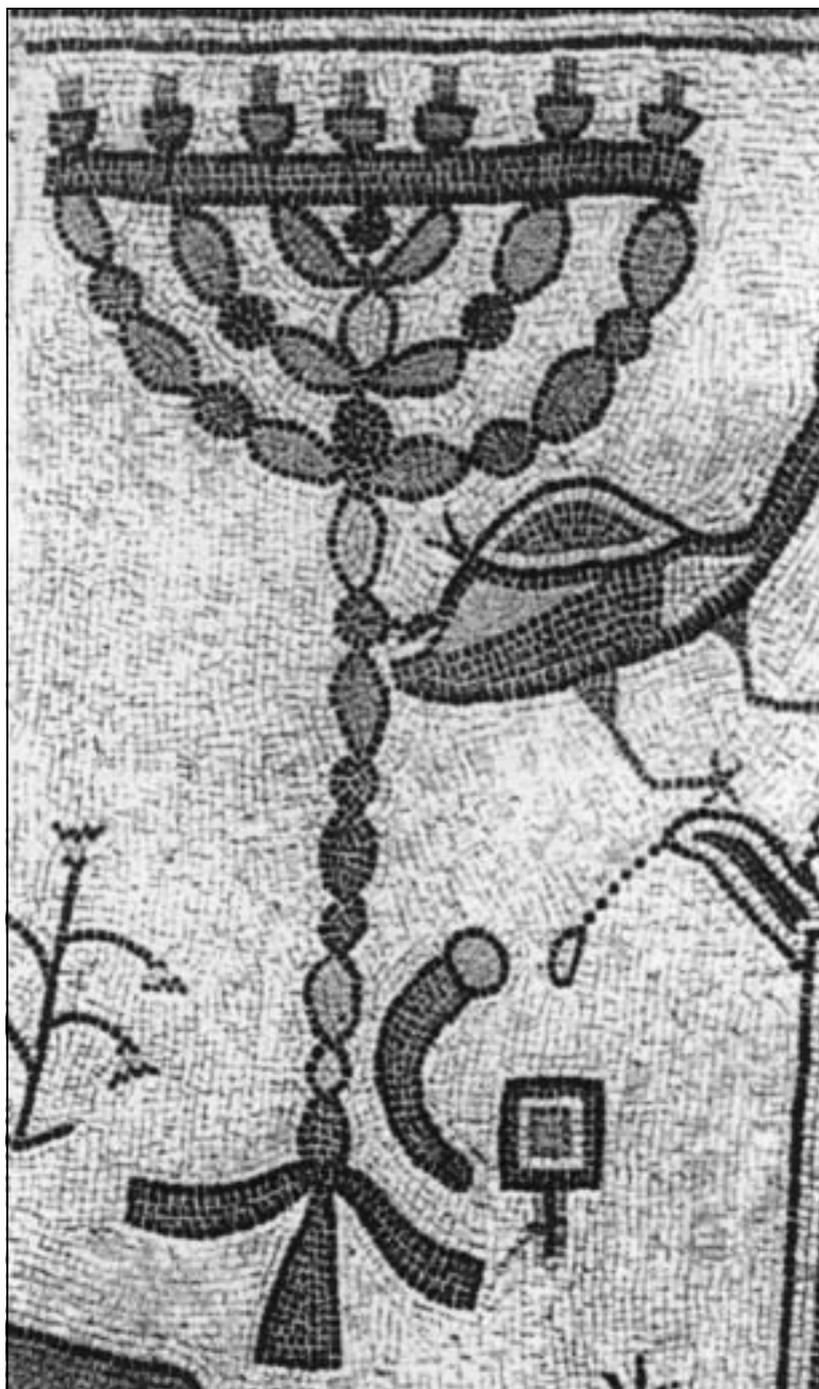
איור 12: בית בד – בהברגה – מימי בית שני. בסלים זית טחון. (ניתן לראותו בחצר משרד החקלאות בירושלים). (צילום: ע' ערב)

איור 13: מטבע מזמן מרד בר-כוכבא.
כד שמן וענף תמר. (לפי י' משורר)

איור 14: מטבע רומאי מימי אספיאנוס – "יודאָה כפתא" – יהודה הכבושה.
בציור: סמל יהודה ויהודיה בוכה. (לפי י' משורר)

איור 15: פסיפס בית הכנסת בבית אלפא מתקופת התלמוד – מנורת שבעת הקנים. (אי' ל' סוקניק)

אגירת מים והובלתם:

הארץ, השוכנת בחבל האקלים התת-טרופי הצחיח למחצה, היא מרחב חסר מקורות מים ומוכה בצורתה. עליה נאמר, "אֶרֶץ לֹא שֶׁבַע מַיִם" (משלי ל' 16). משום כך התאמצו בני-ישראל למצוא פתרונות מגוונים ומקוריים. כך המציא עם ישראל ושכלל שישה מקורות ומתקני מים לאגירת מים בחבלי ההר והמדבר, והם: **בור**, **בריכה**, **מעיין**, **באר**, **אָמָה וגרועָה**. חמשת הראשונים מכונסים בירושלים, ואילו האחרונה מקומה בערבה ובמדבר. להלן נסקור בקצרה כל אחד מהם.

איור 16: מפת המקורות ומפעלי המים בארץ ישראל בימי קדם (שרטוט: פטר גרוסמן)

איור 17: בור מים במדבר ואבן גולל (צילום: ע' ערב)

הבור: הבור שימש כחלופה למעיין הדל בשפיעתו שבהרי ירושלים. על-מנת לכרותו נזקקו לכלי עבודה לחציבה בסלע הגיר הקשה – ונמצאו להם כלי ברזל קשים וחדים. לפתרון בעיית הסלעים השבורים והסדוקים, שחלחלו את המים הנאגרים בבור, המציאו את הטיח והסיד, שיוצרו בתערובת של אפר וּגְפֵת לַסְתִּימַת הסדקים. כך נמצא בור בו נקווים מי הגשם בכל בית ומשפחה בישראל (מל"ב י"ח 31). בהר-הבית, בחצר בית-המקדש, חצב הורדוס 36 בורות שקיבולם הכולל הוא 40,000 מע"ק מים. אחד מהם, שעומקו 19 מ', הכיל 12,000 מע"ק. בנוסף הוליכו אליהם מים ממרחקים באמצעות אמת מים, וכך הספיקו לצורכיהם של מיליון עולי-הרגל שבאו בחגים, בכמות של 3-4 ליטר לנפש ליום בימי בית שני.

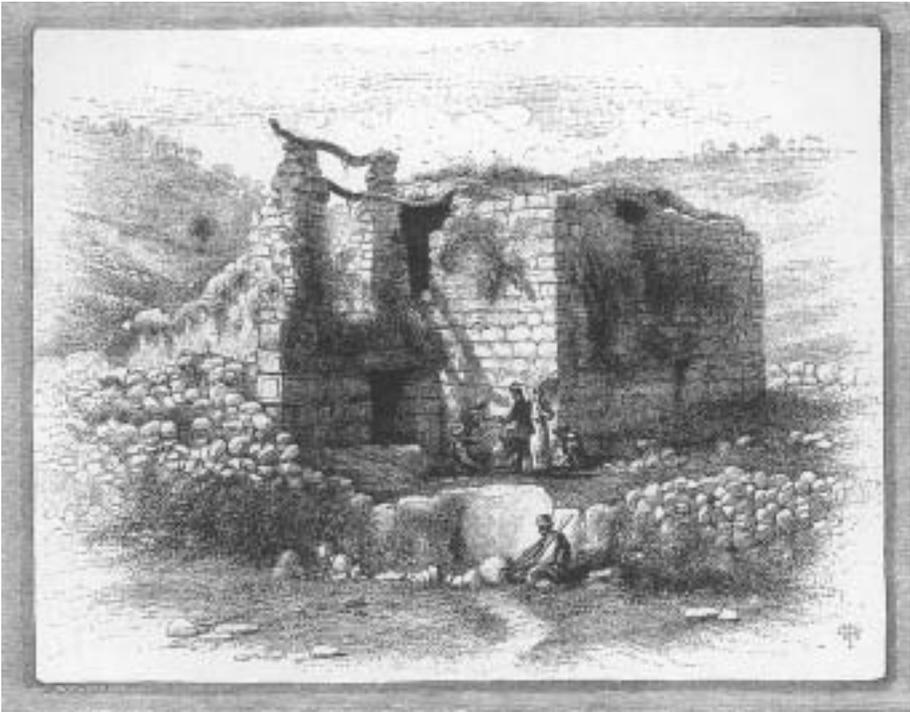
הבריכה: בני-ישראל יושבי ההר היו זקוקים למים רבים, אף לא-טהורים: להשקיית המקנה, לרחצה, לכביסה, למלאכה ולתעשייה. ברוב הערים העתיקות של יהודה ושומרון אנו מוצאים בריכת מים אחת או שתיים, הבנויות באתר נמוך. בירושלים הגדולה ורבת-האוכלוסין נבנו ונסכרו בגיאיותיה, בימי בית ראשון ושני, 15 בריכות מים. **נקרת המעיין:** רוב המעיינות שאנו מוצאים בהרי ירושלים אינם נובעים טבעית, אלא הם מעיינות נקרה מלאכותיים שנחצבו בהם מנהרות, פרי המצאה ישראלית. אורכן ממטרים ספורים עד 120 מטר, הן חודרות לבטן ההר עם סעיפיהן, ונעשו כדי להרבות את תפוקת המים של המעיין, ולו גם באחוז קטנטן. עיקר מי מעיינות הנקרה הדלים הללו בהרי ירושלים, נחצבו כדי להשקות את משתלות כרמי הגפן, ואת העובדים בהם בעונת הבציר.

איור 18: בור מים בהר-הבית (צילום: עי ערב)

איור 19: נקבת השילוח (צילום: ע' ערב)

איור 20: באר אַיוב, עין-רוגל, בנחל קדרון בירושלים (מתוך צ'רלס ווילסון)

הבאר: בהרי הארץ, הבנויים ברובם סלעי גיר קשה, לא נחפרו בארות בימי קדם. רק בירושלים חפרו באר במקום נביעת עין רוגל (המכונה בַּיִר אַיִוב), שעומקה 38 מטרים, והיא תופעה בלבדית מיוחדת בהרי הארץ. להערכתנו, באר זו נחפרה לאחר שמי מעיין הגיחון, שהזינו את מקור עין רוגל שמתחתיו, נלקחו והוזרמו לתוך העיר ירושלים דרך נקבת חזקיה, וכך נעלמו מי עין רוגל (מלייב כי 20: בן-סירא, מ"ח 17-18).

אמת המים: שבע נקבות ומנהרות נחצבו בערי ארץ-ישראל בימי המקרא, בהר, בשפלה ובעמק, כאשר הארוכה והחשובה בהן היתה במעיין הגיחון, בנקבת חזקיה בירושלים (דבה"ב ל"ב 2-4, 30). אורכה של הנקבה והמנהרה הוא 533 מ' ושיפועה 0.2 אלפיות בלבד. היא נחצבה משני עברי המנהרה כדי להוביל את מי המעיין שנבעו מחוץ לעיר אל תוכה, ולמנוע מהאויב האשורי להצמיא את תושבי ירושלים בעת מלחמה. 32 אמות מים נחצבו ונבנו בארץ-ישראל של ימי בית ראשון ושני, המשנה והתלמוד. גולת הכותרת היא האמה שנמשכה אל הר-הבית לאורך 68 ק"מ, ממעינות עָרוֹב שבהר חברון. גובהה 820 מטר מעל פני הים, וגובה הר-הבית 745 מטר; משמע, שיפועה הוא אלפית אחת. מפעל חשמונאי או הרודיאני מופלא זה הזרים 60 מע"ק מים בשעה, ומימיו שימשו למטרות פולחן, טוהרה והיגינה בבית-המקדש בירושלים למיליון עולי-הרגל, שעלו להקריב 255,600 קורבנות במקדש,⁷ בכל אחד משלושת הרגלים.

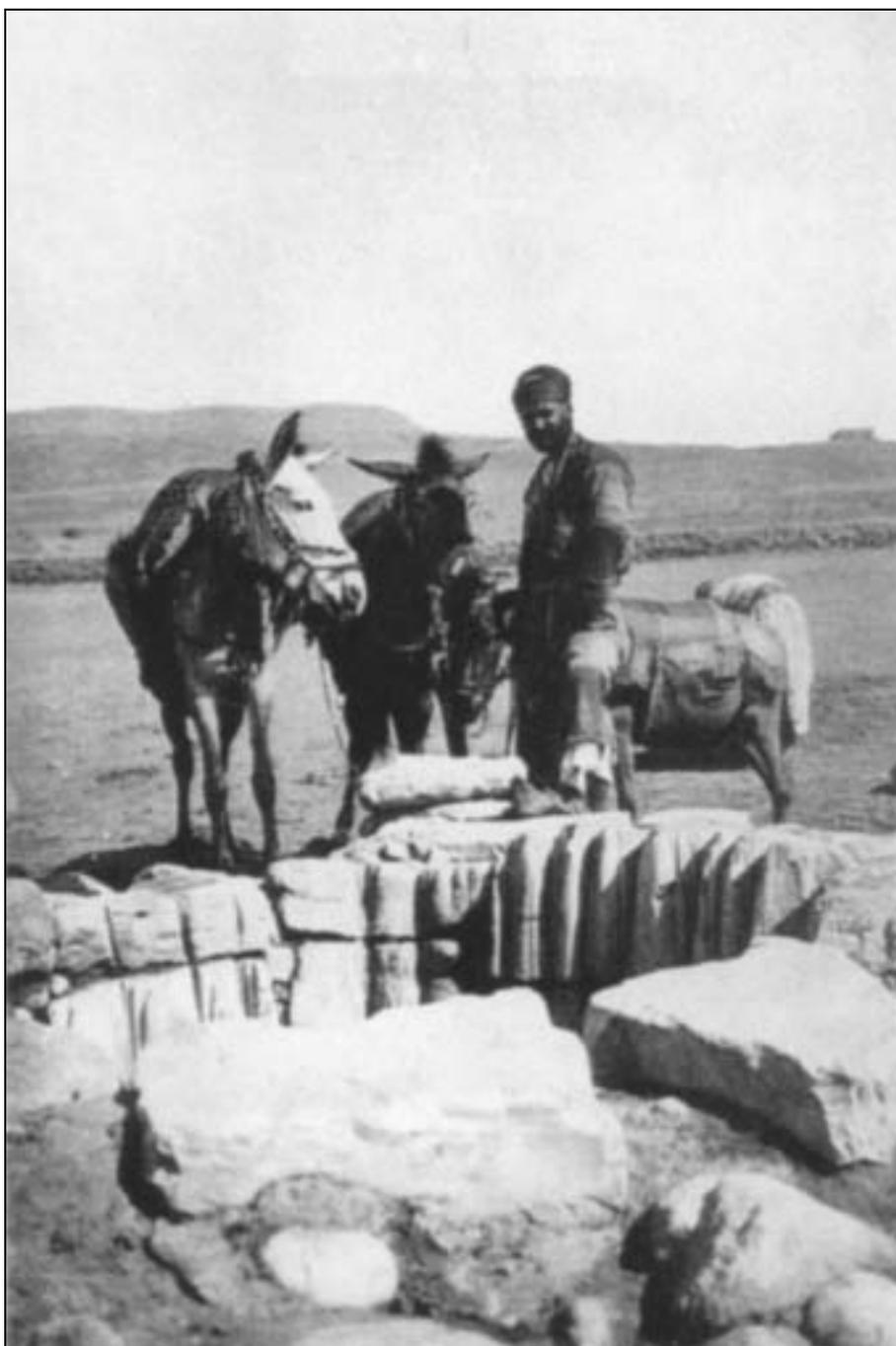
איור 22: באר ישראלית בלכיש (צילום: מ' הראל)

גרועה⁸: בור מים שמימיו הובלו משטפונות אפיק הנחל באמה, ומילאו את הגרועה. מי הגרועה שימשו את האיכרים שעבדו במדרגות החקלאיות של הנגב ואת רועי הצאן ועוברי האורח שעברו בשיירות.

בעקבות המצאות הידרולוגיות אלו, כל נופה הארכיטקטוני של ירושלים נשתעבד ונצמט למים: נקבעו מרזבים בגגות הבתים, כדי לאסוף ולהוביל את מי הגשם אל הבור; התושבים ריצפו את הרחובות במרצפות דרכן נשטפו מי הגשם לבריכות העיר (משלי ה' 16); נבנו אמות מים בכל רחובות העיר; נחפרו מנהרות תת-קרקעיות מקרבת הר-הבית, שהובילו את מי אמת עין ערוב מהר-הבית לעיר התחתונה.

וכך ניבא ישעיה על עם ישראל: "לא יִרְעִבוּ וְלֹא יִצְמְאוּ וְלֹא יִכָּסוּ שָׁרֵב וְשָׁמֶשׁ, כִּי מִרְחֶמֶם יִנְהַגֵּם וְעַל מְבוּעֵי מַיִם יִנְהַלֵּם" (מ"ט 10). תחכום הידרולוגי זה יצר מהפך: בימי הכנענים הוקמו הישובים ליד מקורות מים טבעיים בלבד, ליד מעיינות ובארות – שהלכו הכנענים אל מקורות המים; ואילו בימי השלטון הישראלי הולוכו היהודים את מקורות המים אליהם, באמצעות המצאותיהם ועמלם. וכך נחפרו בורות מים בכל אתר שחפצו היהודים להתיישב בו, בעיר ובמדבר; ואמות המים, שהובילו מים לכל מקום וישוב, בערים ובכפרים.

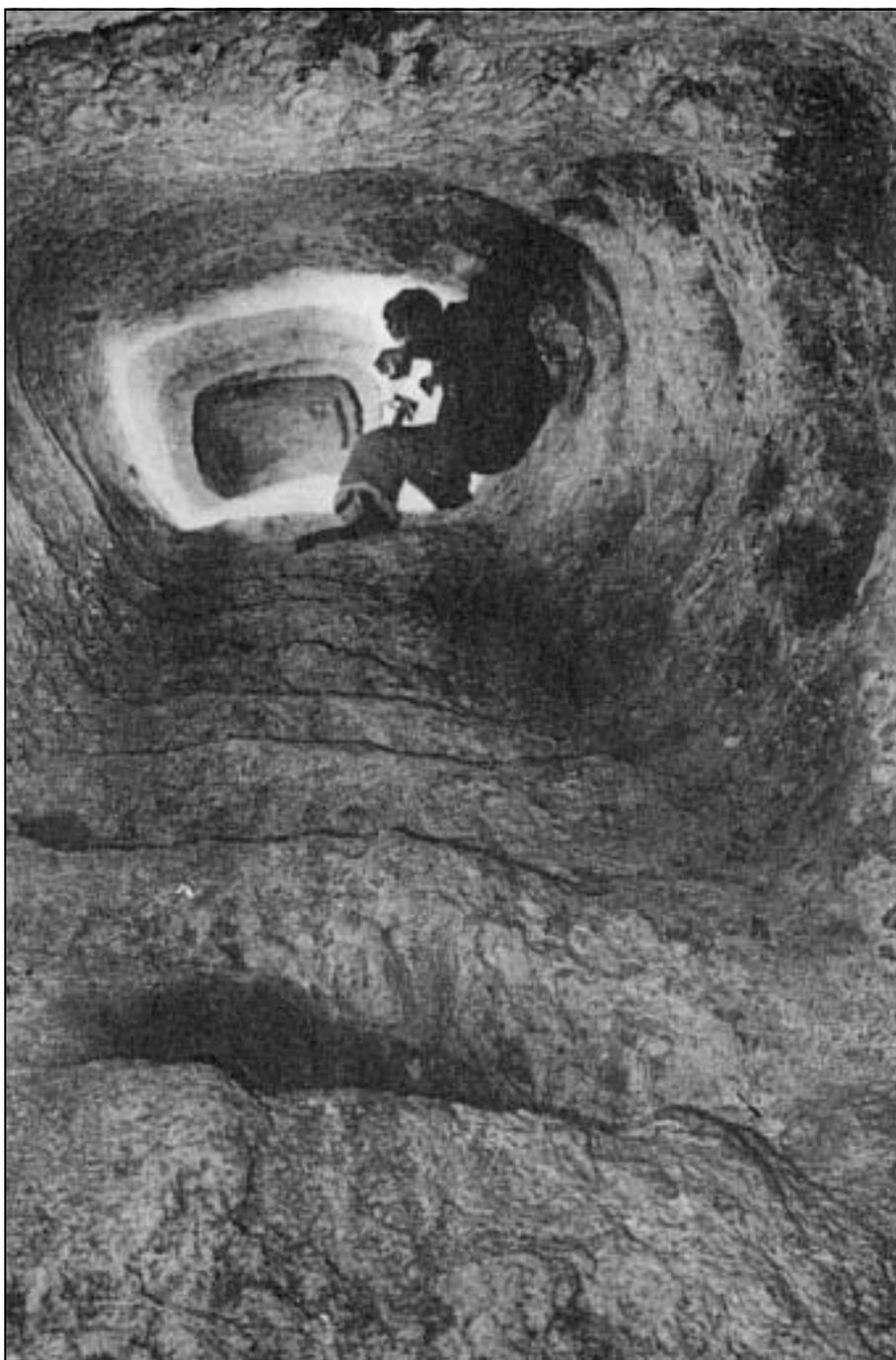
וכך נאמר: "וּשְׁאֲבָתֶם מִים בְּשִׁשׁוֹן מִמַּעֲיֵי הַיְשׁוּעָה" (ישעיה י"ב 3); "יִשְׁשׂוּם מִדְּבַר וְצִיָּה וְתִגַּל עֲרֶבָה וְתִפְרַח כַּחֲבַצְלֵת כִּי נִבְקְעוּ בַמִּדְבָּר מִים וַיִּנְהַלִּים בְּעֲרֶבְהָ" (ישעיה ל"ה 1, 6).

איור 23: באר עתיקה בקרבת באר-שבע בנגב (לפי א' א' רייפנברג)

איור 25: מנהרה באמת המים עין-ערוב-ירושלים (פיר אוורור) (צילום: ע' ערב)

איור 26: פיר אוורור של המנהרה באמת המים עין-ערוב (צילום: עי ערב)

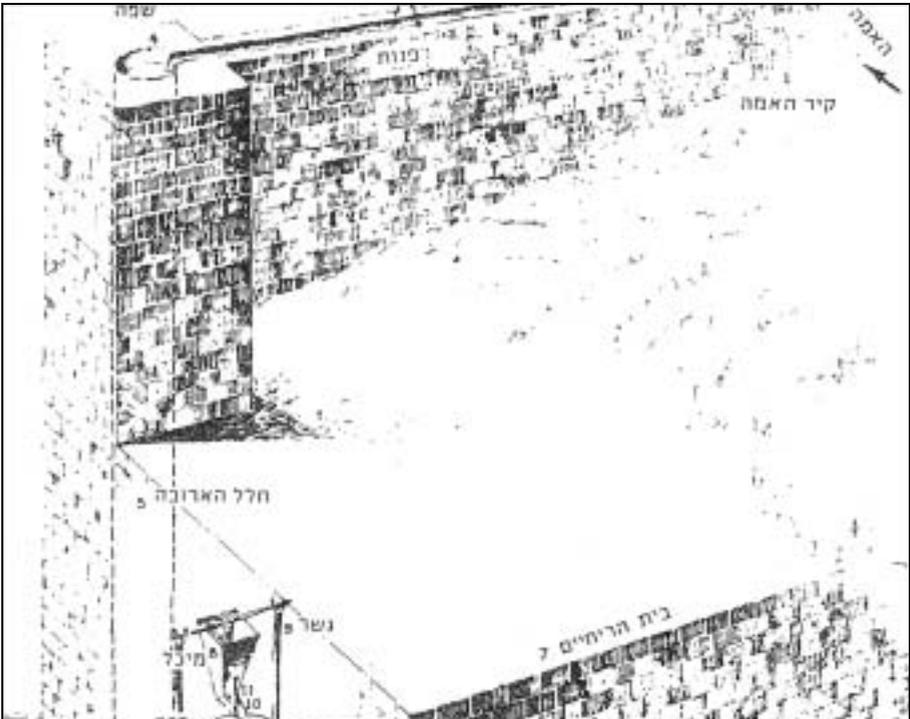
איור 27: אמת המים מעין-ערוב לכותל ולהר-הבית (צילום: מי הראל)

איור 28: שיחי בשמים שגודלו גם בגן המלך בירושלים (לפי הקָר)

איור 29: מפלי עין-גדי במדבר יהודה (צילום: מי הראל)

איור 30: טחנת קמח מונעת על-ידי מפל אמת המים בשפך נחל התנינים (לפי ש' אביצור)

איור 31 : שפך הירדן לכנרת (לפי אי א' רייפנברג)

איור 32 : פיתולי "גאון הירדן" והרי הגלעד (לפי אי א' רייפנברג)

מלאכה וחרושת במרחבים הנישאים של הארץ

חרשי העץ, האבן והברזל בישראל החלו במלאכותיהם בימי ההתנחלות, אשר נמשכו ביתר שאת אל תעשיית המתכת הענפה בימי דוד ושלמה בממלכת יהודה, ובימי אחאב ועומרי בממלכת ישראל (ישעיה מ"ד 12). כנראה שהעילה העיקרית למלחמות בין בני-עמון לבין דוד נבעו גם מן הרצון לשלוט על מכרות הברזל של ואדי רג'ב, היא רג'ב שבצפון הגלעד, בחבל שמצפון לנחל יבוק. המכרות פותחו תחילה על-ידי הפלשתים, ואחר כך השתלטו עליהם בני-עמון.⁹ במלחמה זו נאמר על דוד: "וְאֵת הָעֵם אֲשֶׁר בְּהַ הוֹצִיא וַיִּשָּׂם בְּמַגְרָה וּבְחַרְצֵי הַבְּרָזָל וּבְמַגְזְרֵת הַבְּרָזָל וְהַעֲבִיר אוֹתָם בְּמַלְבָּן וְכֵן יַעֲשֶׂה לְכָל עַרְי בְּנֵי-עַמּוֹן וַיִּשָּׁב דָּוִד וְכָל הָעָם יְרוּשָׁלַם." (שמו"ב, י"ב 31). את הסגת הגבול על-ידי בני עמון לצפון נחל יבוק בגלעד, ועל מלחמותיהם עם אנשי יבש גלעד היהודים ועל מלחמת שאול בעמון, ניבא והוקיע עמוס, לאמור: "עַל בְּקָעָם הָרוֹת הַגְּלָעַד לְמַעַן הִרְחִיב אֶת גְּבוּלָם" (עמוס א' 13; וכן צפניה ב' 8).

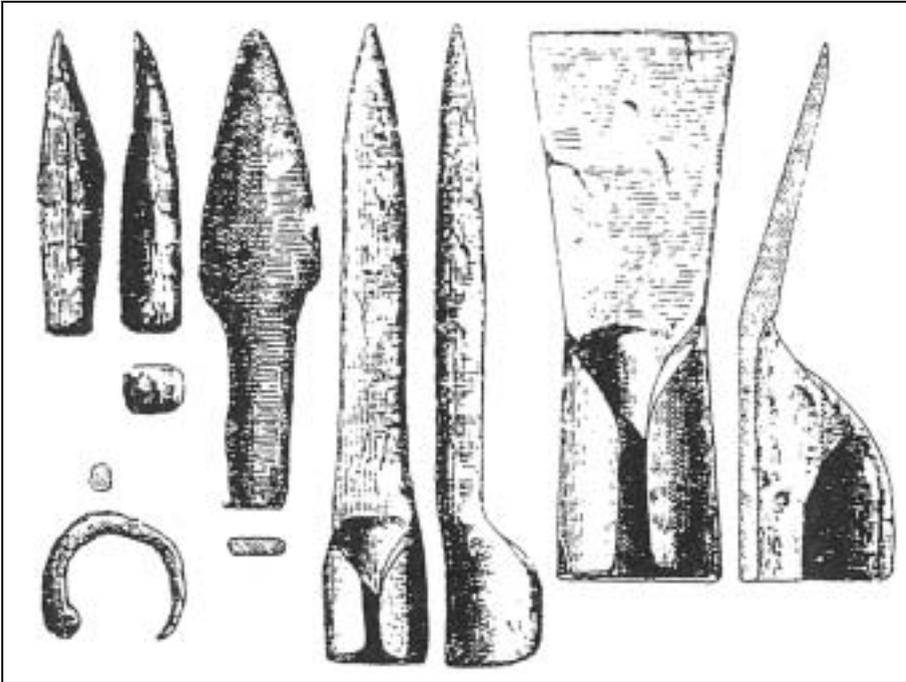
בזמנו של שלמה המלך הגיעה תעשיית העץ, האבן והברזל לשיאה, שנאמר "שְׁבָעִים אֶלְף נִישָׂא סִפָּל וּשְׁמָנִים אֶלְף חֲצֵב בְּהָרִי" (מלכ"א ה' 29). נציין כי דוד הכין לשלמה לבניין המקדש 540 טונות נחושת ו-3000 טונות ברזל (דבה"א כ"ט 7; כ"ב, 14-16). שלמה סחר בסוסים ובמרכבות עם ארבע ממלכות ואימפריות של ארצות המזרח-התיכון: מצרים, החיתים, ארם וקווה (מלכ"א י', 28-29)¹⁰. שלמה בנה את תל-קצילה הפלשתית מצפון לירקון, כנראה כדי לשלוט גם על יער השרון הענק בחוף שהשתרע עד הר הכרמל, ואשר עציו שימשו להתכת עפרות הנחושת והברזל (ישעיה ל"ה 2). הוא השתלט גם על כיכר הירדן ועמק סוכות שבשפך נחל יבוק, מקום מכרות הברזל הבלעדיים של ארץ-ישראל

איור 33: יער הכרמל (צילום: "החברה המזרחית לצילומים")

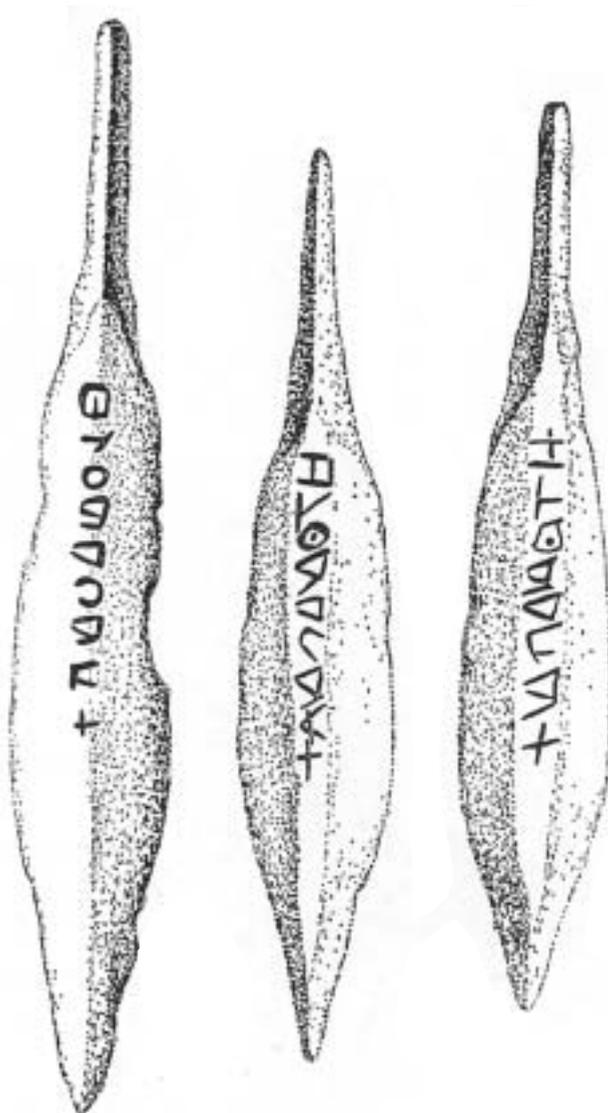
איור 34 : מפת יערות הארץ (שרטוט : פטר גרוסמן)

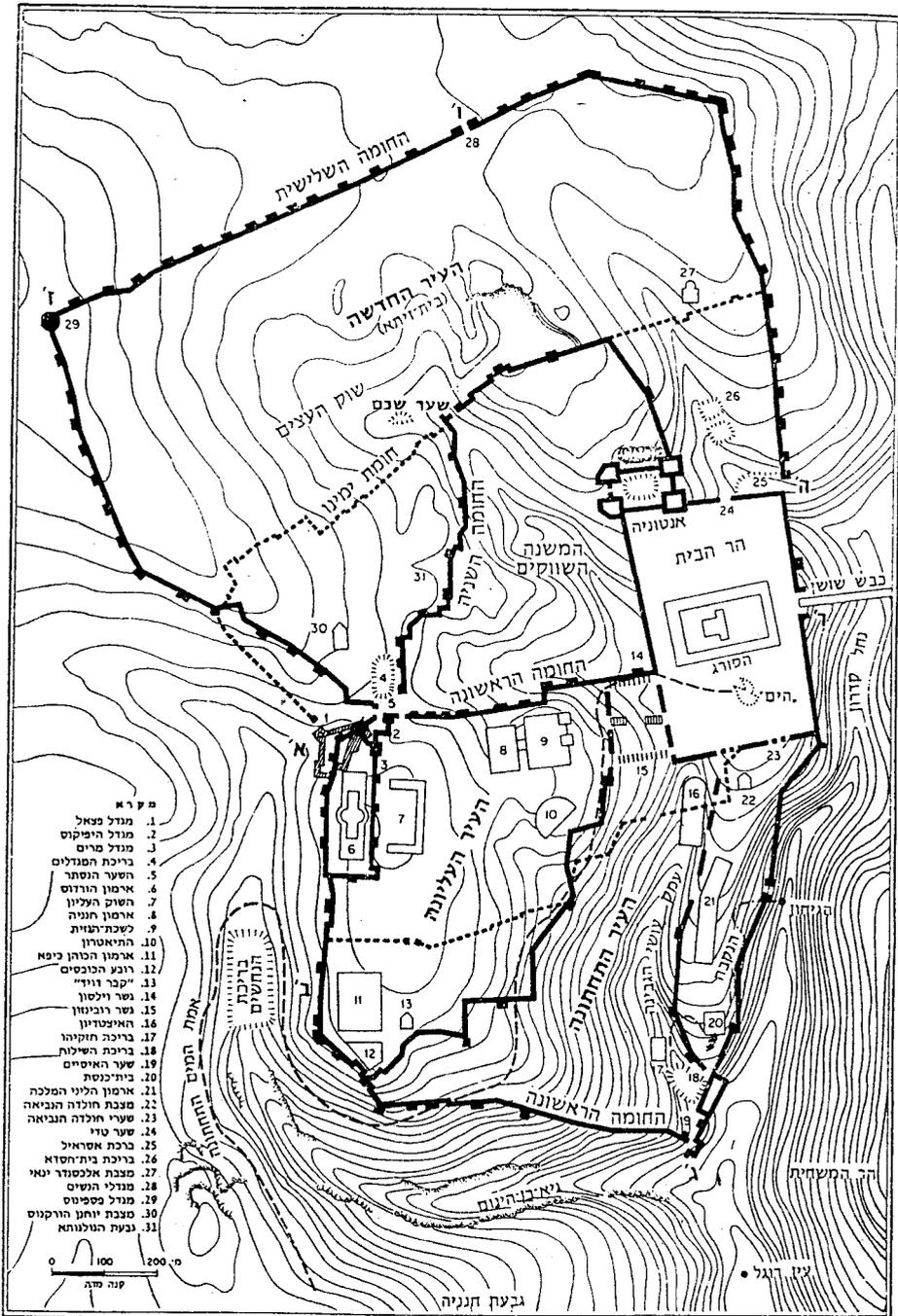
איור 35: כלי ברזל ישראלים מתל-מגידו (לפי ב' מזר)

וחבל יציקת הנחושת שלו בעבור בית-המקדש (מלכ"א ז' 46). שלמה מינה שלושה נציבים כלכליים על הגלעד והבשן, מבין 12 נציביו בכל הארץ. מגמתו היתה לשלוט על יער רמות גלעד, על מכרות הברזל ועל מרחבי גידול השעורה והסוסים בבשן, על הקטורת והבשמים של שפך נחל יבוק השופע מים, בעמק סוכות (בראשית ל"ז 25). בעת חורבן בית ראשון הוגלו לבלב 10,000 גולים, בהם כאלף מסגרים עושי נשק (מלכ"ב כ"ד 14,16), כהמשך למסורת חרשי הברזל היהודיים. גם מלאכת צביעת האריגים בתכלת ובארגמן מקונכיות חוף הים, והצבעים הצמחיים שהופקו מאלון התולע והפכו לשני, וצבע אדום מהפּוּאָה וצבע כתום מקוּצָה, צבע כחול מהאינדיגו וצהוב מהרְכָּפָה — מלאכה שהיתה יהודית עוד מימי דבורה הנביאה והשופטים (שמות ל"ה 35; שופטים ה', 30-31). בישראל היה גם איגוד של אורגי הבוץ בשפלה (דבה"א ד' 21). מלאכות אלו הוכיחו כשרון יהודי לנצל את חומרי הגלם הטבעיים בתבונה רבה, בהתמדה ובדיוק, כדברי ישעיה: "תִּרְשׁ יַעֲצִים נְטָה קוֹ יִתְאַרְהוּ בְּשָׂדֶךָ [קנה שרטוט] יַעֲשֶׂהוּ בְּמִקְצָעוֹת וּבְמַחוּגָה יִתְאַרְהוּ וַיַּעֲשֶׂהוּ כְּתַבְנִית אִישׁ כְּתַפְאֶרֶת אָדָם לְשֶׁבֶת בְּיַת" (ישעיה, מ"ד 13); כך גם בצביעת האריגים, שהיתה מלאכתם הייחודית של היהודים עד סוף המאה ה-19. בזכות אלו שינה ההר הנידח של הארץ, השומם והדל ביישוב, את נופו, והפך למקור בלתי-נדלה למלאכת חרשי העץ, האבן והמתכת, ולמרכז כלכלי חשוב ליצוא מרכבות מלחמה בימי שלמה ואחאב.

מלאכות אלו נעשו בחוכמה ובדעת, במחשבה ובתושייה, כנאמר על בצלאל בן-אורי בן-חור, האומן הראשי של משה: "מלא אתם חִכְמַת לֵב לַעֲשׂוֹת כֹּל מְלָאכַת חָרֶשׁ, וְחָשָׁב וְרָקַם בְּתִכְלֵת וּבְאֲרָגְמֹן בְּתוֹלְעַת הַשָּׁנִי וּבִשֵּׁשׁ וְאֲרָג עֹשֵׂי כֹל מְלָאכָה וְחָשְׁבֵי מַחְשְׁבֹת." (שמות ל"ה 35).

איור 36: ראשי חיצים ישראלים וכתובת עברית "חץ עבד לבאת" מהמאה ה-11 לפנה"ס (לפי בי מזר)

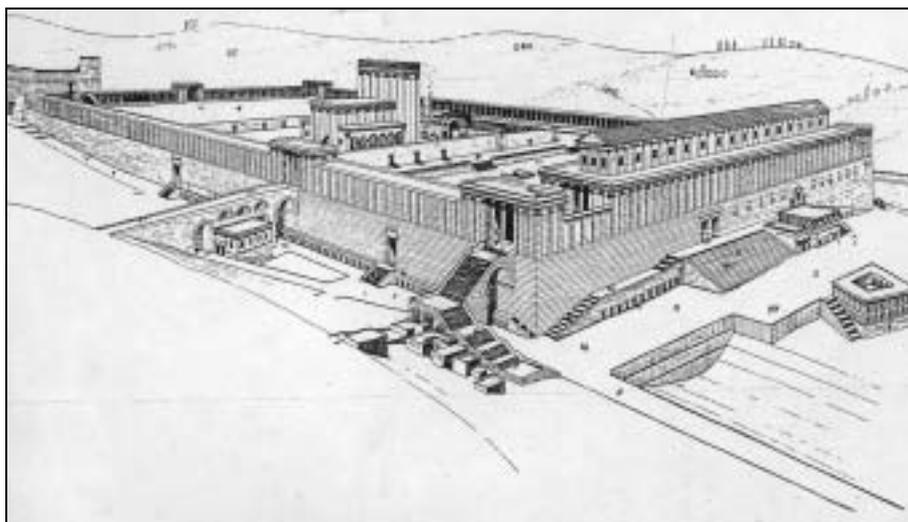
איור 37: מפת ירושלים בימי בית שני (לפי מ' אבי-יונה)

ארכיטקטורה

אם בנו הכנענים חלק ניכר של יישוביהם בלבני חומר, בתי היהודים בהרי הארץ נבנו באבן גזית מפוארת. ירושלים של ימי בית שני, שנבנתה בימי הורדוס ובניו, היתה מיוחדת במבניה המפוארים בהוד הארכיטקטורה היהודית, במשך כל תולדות הארץ בימי קדם. ירושלים, שהיתה העיר הגדולה ביותר בארץ, השתרעה על 1,800 דונם בחבל הררי ערוץ בגיאיות, ונבנתה משך 46 שנים (הבשורה ליוחנן ב' 20). שטח הר-הבית, שהיה בין הגדולים במקדשי ימי הקדם, היה בן 144 דונם, פי 2 משטח כל ירושלים היבוסית. גובה מגדלי ארמון הורדוס בירושלים הגיע עד 45 מטר.

בבניין הר-הבית עבדו 10,000 עובדים במשך 10 שנים, ובניית בית-המקדש, בידי אלף כוהנים, נמשכה שנה וחצי. ירושלים היתה העיר הבצורה הגדולה בארץ. עובי חומותיה הגיע ל-5 מטר ואורך חומותיה, שגובהן היה 10 מטר, הגיע ל-7,550 מטר. בשלוש חומות העיר היו 164 מגדלים, גובה כל אחד מהם היה 10 מטר ורוחבו 10 מטר. ירושלים הגיעה לשיא בעוצמת חומות הר-הבית, כאשר גובה החומה הדרומית-מזרחית היה 48 מטרים ומשקל האבן הראשה האחת בכותל המערבי – 600 טונות.

הר-הבית הכיל כמיליון עולי-רגל בכל אחד מן הרגלים. לא בכדי נאמר על הר-הבית: "מִי שֶׁלֹא רָאָה בֵּית הַמִּקְדָּשׁ בְּבִנְיָנוּ לֹא רָאָה בְּנֵי מִפְאָר מְעֹלָם" (סוכה נ"א ע"ב). ירושלים היתה מוקפת ב-70 מבצרים בארבעה טורי מעגלים, שהגנו עליה מארבע רוחותיה: מבקעת ים-המלח במזרח ועד השפלה במערב, ומבעל חצור בצפון ועד עמק באר-שבע בדרום¹¹. לכן נאמר עליה: "וַיְהִי וְהָיָה הַרְבֵּה עָרִים בְּצִרְוֹת" (הושע ח' 14). וכן נאמר על הארץ: "וְאָמְרוּ הָאָרֶץ הַלְזוּ הַנְּשָׂמָה הַיְתֵה כְּגֶן-עֵדֶן וְהָעָרִים הַחֲרָבוֹת וְהַנְּשָׂמוֹת

איור 39: הר-הבית וסביבתו בתקופת הורדוס (שחזור) (ציור: לין ריטמאיר)

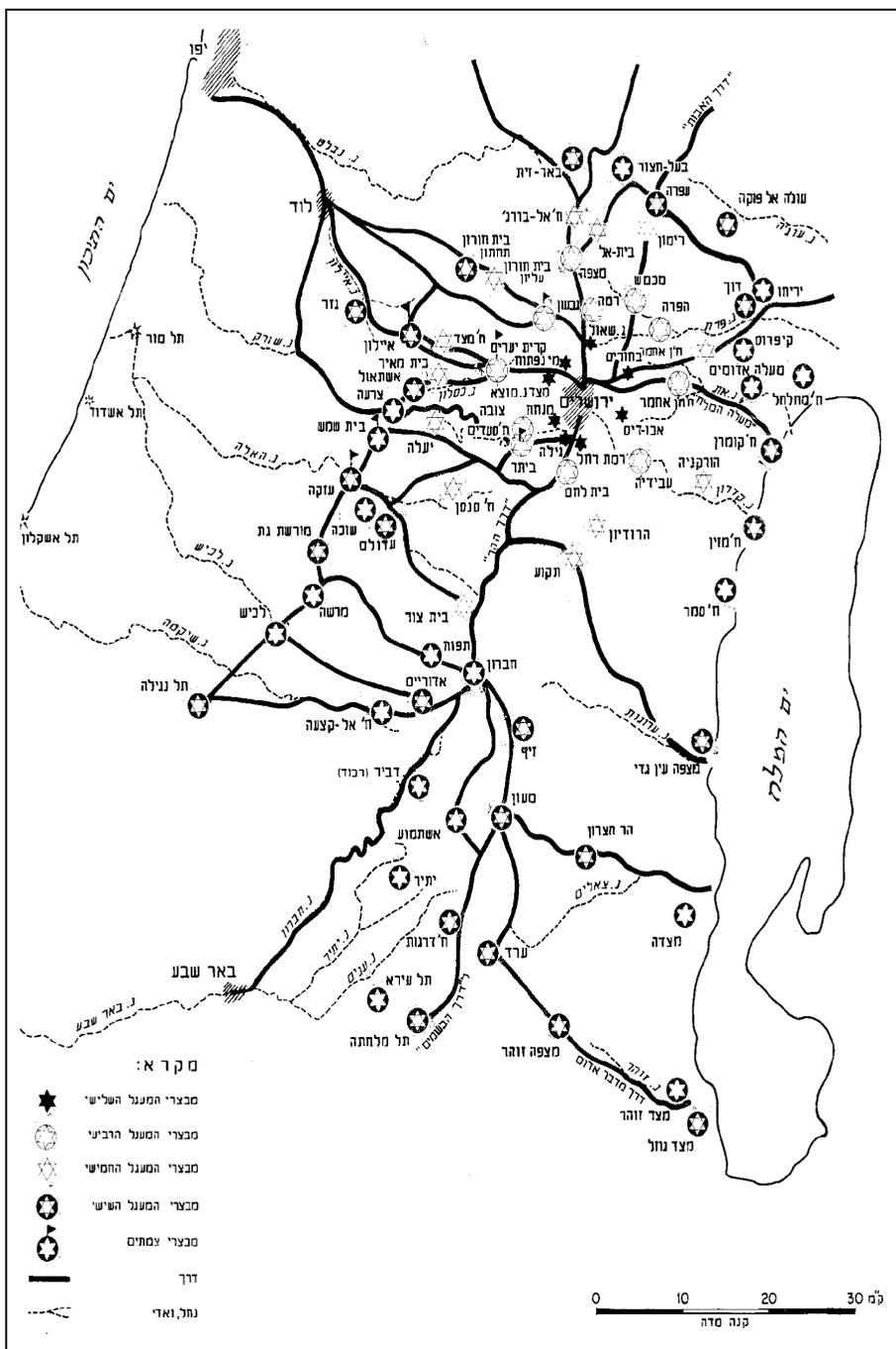

איור 40: "מגדל דוד" במצודת ירושלים על בסיס חשמונאי והורדוס (צילום: ע' ערב)

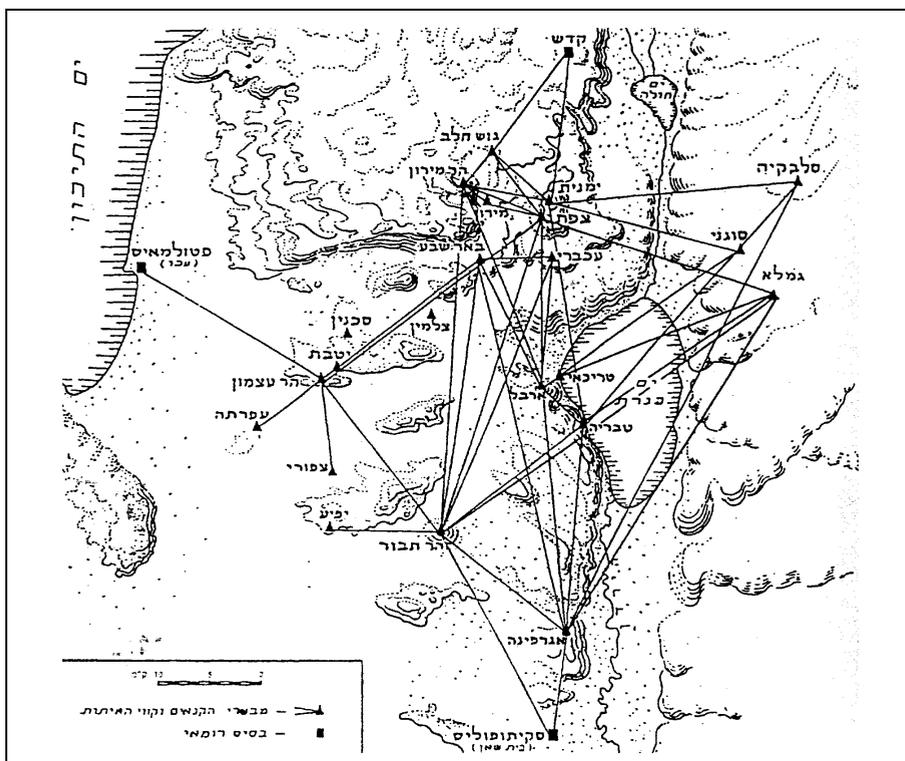
וְהַנְּהַרְסוּת בְּצוּרוֹת יְשׁוּבוּ" (יחזקאל ל"ו 35). מבצרים אלה הגנו על ירושלים מפני האויבים שעלו עליה מכל הדרכים הרבות הסלולות סביב.

הרי יהודה, מדורגים במאות מדרגות חקלאיות מכל עבריהם, מנעו מצבאות האויבים לחדור בנקל לירושלים. הצורך יכול היה לחדור לבירה רק דרך מעלות ההרים, שנבנו ובוצרו על-ידי בני-ישראל ונשמרו היטב. תחכום זה הביא למהפך בחיי יהודה וישראל, אשר ישב לבטח איש תחת גפנו ותחת תאנתו, בירושלים ובערי יהודה ושומרון (מלכ"א ה' 5).

על יצירה ארכיטקטונית זו של ירושלים והר-הבית וערי יהודה נאמר: "הוֹד וְהָדָר לְפָנָיו עֹז וְתַפְאֶרֶת בְּמִקְדָּשׁוֹ" (תהילים צ"ו 6).

איור 41: ירושלים מבצרים סביב לה (שרטוט: פי גרוסמן)

איור 42: האיתות בין מבצרי הקנאים בגליל (שרטוט: פי גרוסמן)

איור 43: בניין מצדה במדבר יהודה (צילום: ע' ערב)

סלילת מסילות ומעלות במדרוני ההרים

בימי הכנענים הותוו הדרכים בעבור השיירות והמרכבות בכל מקום שהיה נוח באופן טבעי, היינו, במישורים, בעמקים, ברמות ובגיאיות. בימי המלוכה ביהודה ובישראל נסללו ונחצבו 8 מעלות בהרי ארץ-ישראל ומדברותיה. מעלות אלו נחצבו בסלעים קשים ובמדרונות תלולים, שקיצרו את הדרכים ואבטחו את הישובים: מעלה-גור בצפון-שומרון, מעלה-חָרָס בגלעד הצפוני, מעלה-בֵּית-חורון, מעלה-הזיתים ומעלה-אָדומים בצפון הרי יהודה, מעלה-הַצִּיץ במדבר עין-גדי, מעלה-הלוֹחִית ומעלה-עֶקְרָבִים בדרום-מערב הרי מואב¹².

דומה שמהנדסי דוד ושלמה היו מן המעולים בימי המקרא, כי שלמה, שבנה כאמור את תל קצילה, סלל וחצב, לפי מחקרנו, גם את מעלה-בית-חורון. העדות לכך היא שהישובים בית-חורון תחתון ובית-חורון עליון (מל"א ט' 18; דבה"ב ח' 5) נבנו על תוואי הדרך של עולי-הרגל שעלו לירושלים ולמקדש, מחוץ יפו עד הבירה. דרך זו כונתה "דרך הקודש", לאמור: "וְהָיָה שֵׁם מִסְלֹל וְדָרְךְ וְדָרְךְ הַקֹּדֶשׁ וְקָרָא לָהּ" (ישעיה ל"ה 8). יוספוס כינה אותה "דרך נושאת עֵם" (מלחמת היהודים ב', י"ב, ב'), באשר חלק ניכר מעולי-הרגל למקדש הגיעו מיפו למודיעין, לבית-חורון ולירושלים. דרך עתיקה זו נתגלתה לאחרונה על-ידי החוקר י' רול¹³. אורך הדרך היה 60 ק"מ בלבד, בעוד אורך הדרכים בימינו מיפו לירושלים הוא 65-70 ק"מ ומעלה. נראה לנו שהיה זה דוד המלך אשר סלל לראשונה את הדרך מירושלים ליריחו, כי הוא נמלט דרכה מפני אבשלום בנו המורד. לפי מדידתנו, אורך דרך זו הוא 26 ק"מ, והיא הקצרה ביותר עד לימינו אלה¹⁴. בימי בית ראשון ושני ובתקופות הרומית והביזנטית נסללו כ-40 דרכים ומעלות

איור 44: דרך מעלה בית-חורון תחתון ועליון לירושלים (צילום: פנטומפ)

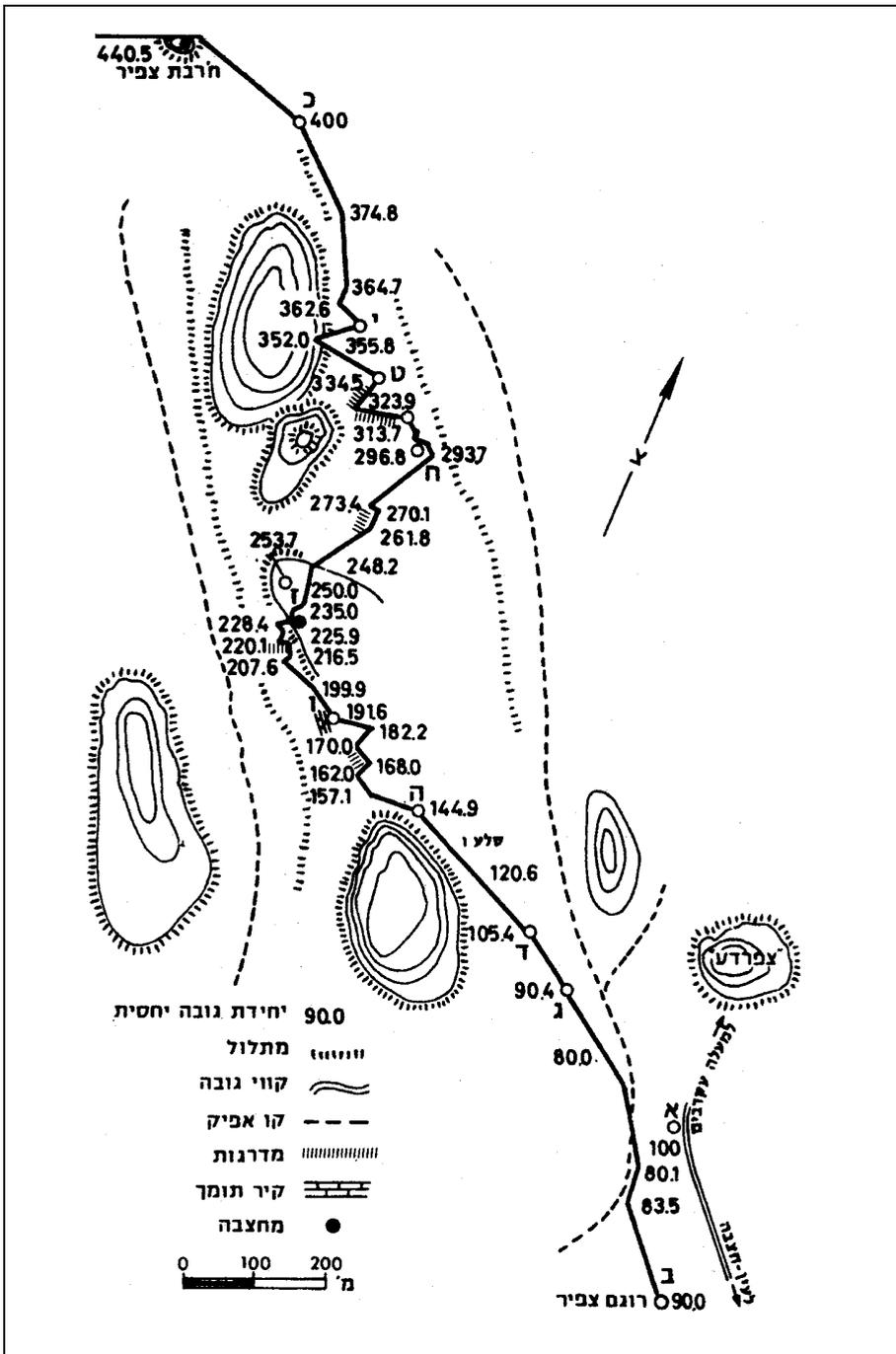

איור 45: "דרך הקודש", "דרך נושאת עם" לרגלי בית-חורון (צילום: מ' הראל)

ביהודה, מחציתן בהרים ומחציתן במדבר. לפי מחקרי מ' גיחון ויי רול וחבריו, מומחי הדרכים העתיקות של הארץ, רוב הדרכים הרומיות-ביזנטיות בהרי הארץ נסללו על תשתית ישראלית. מכאן, שמהנדסי היהודים בימי בית ראשון היו מן הטובים שבארצות העולם הקדום. הם הפכו את העקוב למישור וסללו מסילות ומעלות בהר, לאמור: "וְשִׁמְתִי כָּל הָרֵי לְדָרֶךְ וּמְסַלְתִּי יַרְמוֹן" (ישעיה מ"ט ט 11). הנדסה זו הביאה לכך שעם ישראל היה בין הראשונים בתולדות הארץ לסלול דרכים ומעלות בכלי חבל ההר של שני עברי-הירדן, ואת הטכנולוגיה הזו הנחיל עם ישראל לשאר העמים, כקשר וגשר בין התרבויות והמסחר שבין העמים השוכנים בהר ובמדבר.

איור 46: מדרגות דרך בית-חורון עליון (צילום: מ' הראל)

איור 48: תרשים מעלה עקרבים הרומי (שרטוט פי גרוסמן) מדידה לפי המהנדס י' בונה בתכנון מ' הראל

איור 49: מדרגות מעלה עקרבים הרומי (צילום: מ' הראל)

מה היו המניעים של עם ישראל ליצור התיישבות יהודית חלוצית ואינטנסיבית בהרי הארץ ובמדברותיה?

להערכתנו היו מניעים כלכליים, יישוביים, מדיניים, ביטחוניים-הגנתיים ואחרים להיאחזות זו. אולם המניע החשוב ביותר היה אידיאולוגי-דתני, הנובע מקדושת ההרים לעם ישראל: הר המוריה ביהודה, עליו עקד אברהם את יצחק, ואשר כונה במקרא "הר האלוהים", והר סיני במדבר סיני, שכונה "הר ה'", שהם בלבד היו מקודשים לכל עם ישראל¹⁵.

בימי השופטים היו הרים שהיו מקודשים לשבטי ישראל בחבלים השונים של ארץ-ישראל: הרי שְׁעִיר, פְּאָרְן ותימן בנגב (דברים ל"ג 2; חבקוק ג' 3); הרי גריזים, עיבל וכרמל בשומרון (דברים י"א 29; יהושע ח' 30; דברים ל"ג 19); הר תבור בגליל והר חרמון מול הלבנון (תהילים פ"ט 17), והר בשן בבשן (תהילים ס"ח 15). הרי הארץ מסמלים חוסן, עוצמה ופוריות מברכת האל, ככתוב: "מְשִׁיב הַרוּחַ וּמוֹרִיד הַגֶּשֶׁם בְּעוֹנָתוֹ" (תענית פ"א מ"א).

על קדושת ההרים בישראל, ובייחוד הר-ציון בירושלים, מעיד המקרא בכמה ספרים, ככתוב: "וְהָיָה בְּאַחֲרֵית הַיָּמִים נִכּוֹן יְהִיָּה הַר בֵּית ה' בְּרֵאשִׁי הַהָרִים וְנִשְׂא מִגְבְּעוֹת וְנִהְרִי אֲלֵיו כָּל הַגּוֹיִם" (ישעיה ב' 2-3); "וְיִהְיוּ גוֹיִם רַבִּים וְאָמְרוּ לָכוּ וְנַעֲלָה אֶל הַר ה' וְאֶל בֵּית

אֱלֹהֵי יַעֲקֹב" (מיכה ד' 2), ועוד. נדגיש כי קדושת ההר בארץ-ישראל מצאה את ביטויה במקרא פעמים הרבה, בכינויים: "הר הקודש", "הר קודש" ו"הר קודש" – 23 פעמים; "הר ה'" ו"הר אלוהים" – 17 פעמים; והשאר: "הר ציון", "הרי ישראל", "הר המוריה", "צור ישראל", ו"ה' צורי" – קרוב למאה פעמים. השם "שדי" נזכר 48 פעמים במקרא, ו"אל שדי", שלידו בא הכינוי "אל עליון", משמעותו בלשון האכדית "אלוהי ההר" או "אלוהי ההר הגדול"¹⁶. לפי דעה אחרת, "שדו" האכדית היא הר, רם, אדון וצור¹⁷. "ציון ירושלים" נזכרו 821 פעם במקרא, ו"ישראל" נזכר 2,512 פעמים, והם מעידים על שייכות ירושלים וארץ-ישראל לעם ישראל – יוצרן – ועל הקשר העמוק והתלות של עם ישראל בירושלים ובארץ-ישראל, כור מחצבתה של האומה.

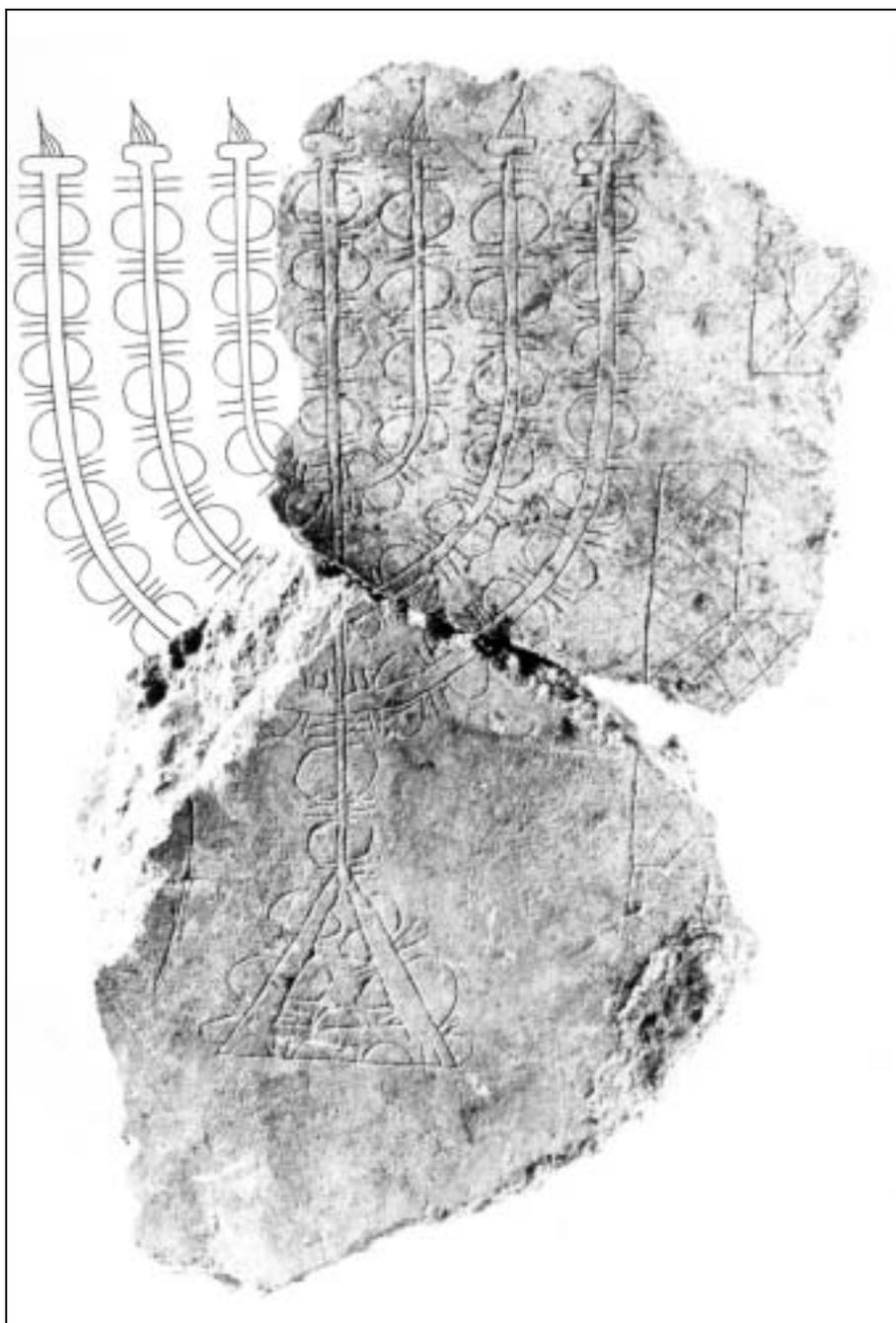

עם ישראל ראה בהר את ביתו הטבעי וקלט מההר את רוב תכונותיו, עד כדי הזדהות והתמזגות בו: חישול האופי, עוז-רוח, חוסן טבעי, הסתפקות במועט, עיקשות, התמדה, מסירות ודבקות במטרה. על כן השקיע עם ישראל בהר ובמדבר את כל ישותו, מרצו, מאמציו הפיזיים ומחשבתו הטכנולוגית. העם דבק בהר וההר לא ניתק מהאומה; כאן התגבש אופיו הלאומי ומכאן קיבל את השראתו הדתית, כי רוב מעשיו ומפעליו של עם ישראל בארץ-ישראל היו חלוציים ומקוריים, ונעשו מתוך מניעים לאומיים ודתיים, במגמה להפריח את שממות הארץ. המניע החשוב ביותר של עם ישראל לפיתוח ולהמצאות חמש הטכנולוגיות המקוריות הנ"ל, היה **קדושת ירושלים והרי הארץ**.

ואכן, מוקד האומנויות האלה ושיא פעילותיהן היו בירושלים הבירה ובהרי יהודה:

- **מחקלאות המדרגות** הביאו ביכורים, מנחות וקורבנות לבית-המקדש בטוהרה, מן החבלים הסמוכים לירושלים: דגן מעמק רפאים (ישעיהו י"ז 5) ומשדמות קדרון (מלכ"ב כ"ג 4); יין מיובלי נחל שורק, (בראשית מ"ט 11), שמן זית מהר הזיתים, (זכריה י"ד 4), צאן ממדבר יהודה הסמוך לנחל קדרון, קטורת ובשמים מגן המלך, שבמסעף גיא בן-הינום ונחל קדרון (ירמיהו נ"ב 7), **מים** לטוהרה, לפולחן ולהיגיינה הביאו ממעיינות גיחון ורוגל (מלכ"א א' 33; שמו"ב י"ז 17) ומאמת עין ערוב, כאשר מעיין הגיחון היה מקודש, שמוצאו היה מבית ה' (יואל ד' 18).

- **חרשי עץ, אבן ומתכת וצבעי אריגים**, שהמניע לעיסוקם היה להתיישב בהרי הארץ, לבנות את בית-המקדש בירושלים ולבנות את המצודות וכלי הנשק והביצורים, להגנה עליהם. אומני שלמה הכינו כלי נחושת לעבודת הקודש בבית-המקדש: עמודים, רימונים, מכוונות, אופנים, כרובים, אריות, כליזרות, הים (מלכ"א, ז'). המניע העיקרי לתעשיית האריג וצביעתו בתכלת, ארגמן ושני, היה דתי, למטרות פולחן: הכוהנים צבעו את יריעות המשכן, ארון העדות, הפרוכת והאפוד בתכלת, ארגמן ושני (שמות, כ"ו), את הציצית בפתיל תכלת (במדבר ט"ו 38) ואת בגדי הכוהן הגדול בתכלת, ארגמן ושני (שמות כ"ח, 4-5).

איור 50: מנורת שבעת הקנים שנתגלתה בטיח קיר "בית המידות" ברובע היהודי בירושלים העתיקה ע"י פרופ' נ' אביגד (להערכתו מנורה כזו הוצבה בהר-הבית)

- **בארכיטקטורה** היה עניין גדול בבניין ירושלים, חומותיה ומבניה, ובייחוד בבניין בית-המקדש של שלמה, ושל הורדוס, שהיה פאר הבנייה היהודית בכל הדורות, גם בהשוואה עם מקדשי שאר העמים ההם.
 - **בהנדסת דרכים ומעלות** התמקדו מהנדסי הבית הראשון והשני בסלילת מסילות בהרי ירושלים ויהודה. העדות לכך היא ריכוז של 40 דרכים, מסילות ומעלות שבמוקדן היתה ירושלים, הבירה הקדושה של עם ישראל וארץ-ישראל, וכל אלה נעשו באמצעות כלי הברזל שהיו ברשותם, שנוצרו ממכרות הברזל שבנחל רגב, שמצפון לנחל יבוק בגלעד.
- איור 50: מנורת שבעת הקנים שנתגלתה בטיח קיר "בית המידות" ברובע היהודי בירושלים העתיקה ע"י פרופ' נ' אביגד (להערכתו מנורה כזו הוצבה בה-הבית)
- זיקת עם ישראל להר בכלל ולהר ציון (הר המוריה) בפרט היא בגין קדושתו לעם, והיותו בירה קדושה יחידה של כל עם ישראל ושל כל ארץ-ישראל, שנאמר בשירת משה: "תְּבַאֲמוּ וְתִטְעֶמוּ בְּהַר נְחֻלְתֶּךָ מִכּוֹן לְשִׁבְתֶּךָ פְּעֻלְתֶּךָ ה' מִקְדָּשׁ אֲדֹנָי כּוֹנֵנוּ יְדִיד" (שמות ט"ו 17); ובנבואות ישעיה נאמר: "וְהִזְצִאתִי מִיַּעֲקֹב זֶרַע וּמִיְהוּדָה יוֹרֵשׁ הָרִי וְיִרְשׁוּהָ בְּחִירֵי יַעֲבֹדֵי יִשְׁכְּנוּ שָׁמָּה" (ישעיהו ס"ה 9). העם היהודי היה היחיד בתולדות הארץ שעיצב את נוף מולדתו ההררי והמדברי הקשוח, ביגיע כפיו ובנפש חפצה; וארץ-ישראל גמלה לו ועיצבה את תכונותיו הייחודיות של העם היהודי: במדבר נוצרה תורתו ונעצבה רוחו של העם, ובהר נתגבשה עוצמתו הגופנית והרוחנית והתפתחו יצירותיו החומריות, החלוציות והמקוריות, שהונחלו לעמי התבל.

עיצוב ההר והמדבר בימי הנוצרים בארץ:

מושלי האימפריה הביזנטית שלטו על ארץ-ישראל, בשלט-רחוק מקונסטנטינופול בירתם, במשך כ-300 שנים (324 עד 638 לספירה). הם אמנם הציקו ליהודים ונידו אותם בירושלים, אבל העריכו את "עם הספר", התנ"ך הקדוש גם להם, וקידשו את קבר משיחם ישוע בירושלים, את מקום לידתו בבית-לחם, לפי אמונתם, את נצרת וים כנרת, אתרי חינוכו, ואת האתרים בהם הילכו ישוע ושליחיו.

מלכי האימפריה הפרסית במזרח מנעו מן הביזנטים להגיע לסין ב"דרכי המשי" העוברות בארצם, ולכן נאלצו הביזנטים להגיע לסין דרך הנגב, ים-סוף והאוקיינוס ההודי. הם בנו ישובים רבים שעיקרם בנגב, מהם הפליגו דרך ים-סוף להודו, ארץ הקטורת, הבשמים והכותנה, וממנה לסין, ארץ אריגי המשי, ששימשו בעיקר את הלבוש המפואר של קיסריהם ואת בגדי כוהני הדת הרבים שלהם. בימי הביזנטים נבנו כנסיות גדולות מאד בירושלים, אם כי העיר קטנה בשליש מאז ימי בית שני. נבנו בה, כבערים אחרות, כנסיות ומנזרים, והאוכלוסייה הנוצרית רבתה בארץ, בסיוע שליטי האימפריה הביזנטית, שביקשו את השליטה על אילת וים-סוף במגמה לשלוט על סחר המותרות שמדרום-מזרח אסיה.

גם בימי הכיבוש הצלבני בארץ, ששלט על כל החוף המזרחי של הים-התיכון, מגבול

איור 51: כנסיית קבר ישו בירושלים בעיר העליונה – 1882 (מתוך הספר *Palestina* בעריכת ג'ורג' אָבֶרס והרמן גוֹטֶה)

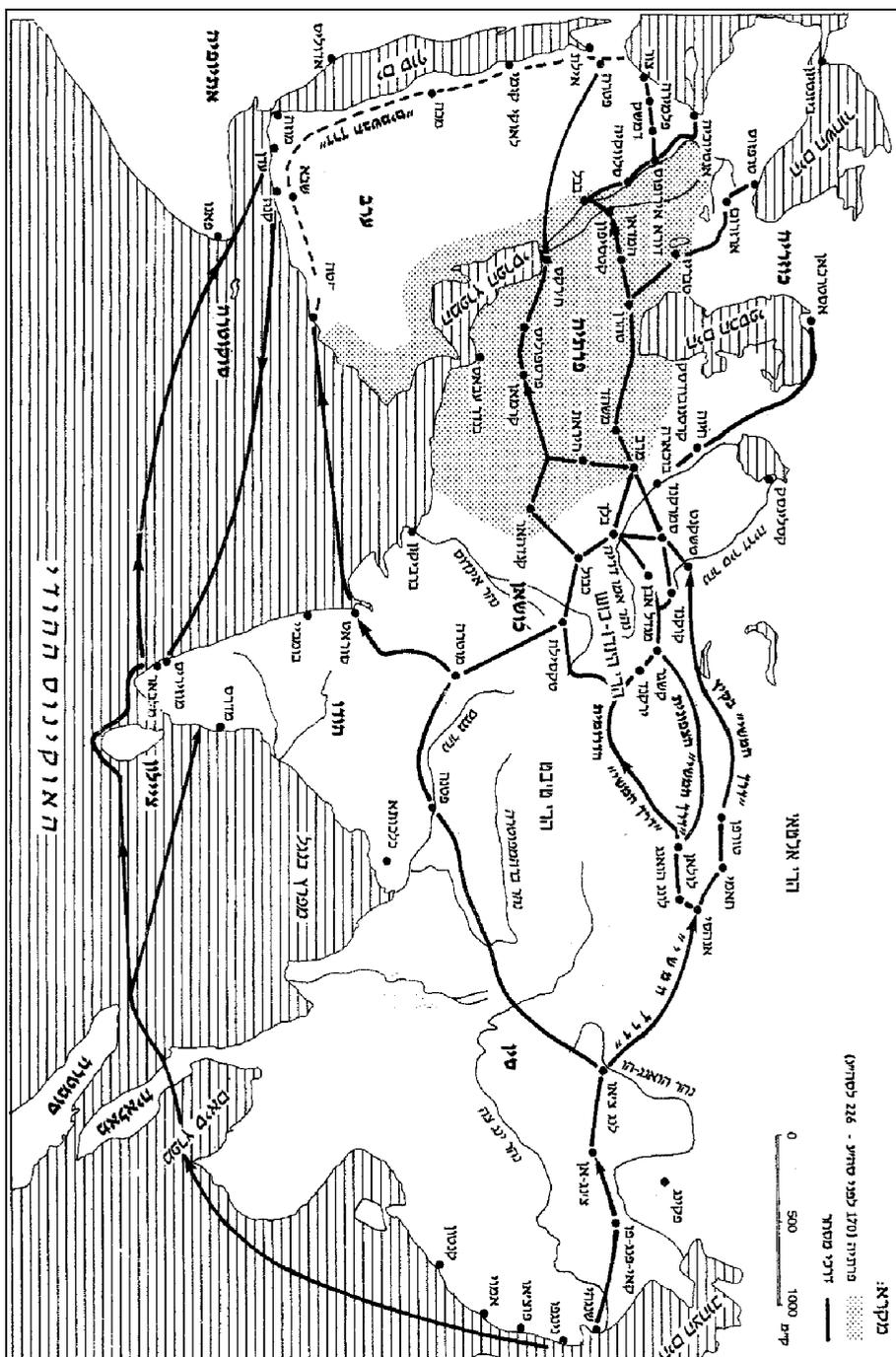

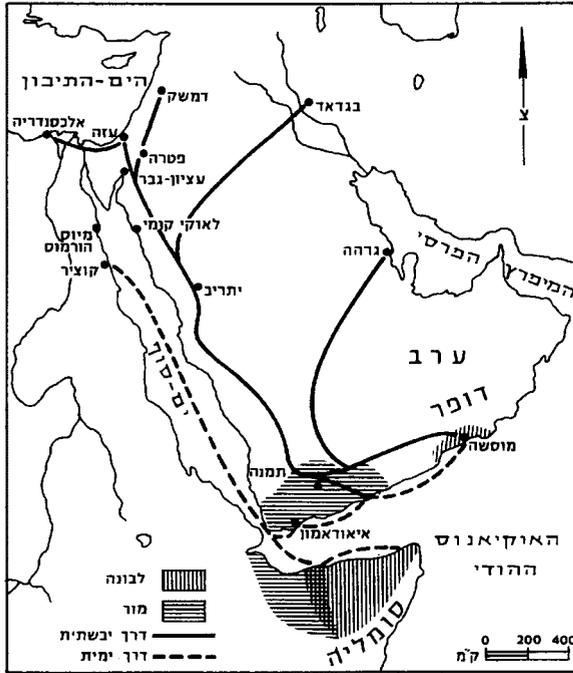
איור 52: כנסיית הייסורים בגת שמנים בנחל קדרון בירושלים בעיר העליונה (לפי א' לירון)

אסיה הקטנה בצפון ועד גבול מצרים בדרום ניתן דגש על בניית כנסיות ומנזרים. את הארץ כינו הצלבנים בשם "טיירה-ישראל" (אדמת ישראל¹⁸) ושלטו בה משך 200 שנה הצלבנים קידשו את הארץ על קבר משיחם שבירושלים, ועל אף זאת טבחו ביהודים ובמוסלמים. הם בנו מצודות רבות לאורך הדרכים הראשיות של הארץ וגבולותיה, כדי למנוע מהמוסלמים לחזור לתחום החוף המזרחי של הים-התיכון, שם היה מרכז שלטונם.

עיצוב ההר והמדבר בימי המוסלמים בארץ:

הערבים שוכני מדברות ערב השוממים עסקו בעיקר בגידול מקנה, ובמסחר על "דרך הבשמים" שמוצאה מארצות ערב ותימן, ויעדה – ארם-נהריים. הם עסקו גם בשוד שיירות עולי-הרגל המוסלמים שהגיעו מארצותיהם למכה הקדושה להם. משום כך

איור 54: "דרך הבשמים" מערב לארס-נהריים ולמצרים (לפי ואן ביק)

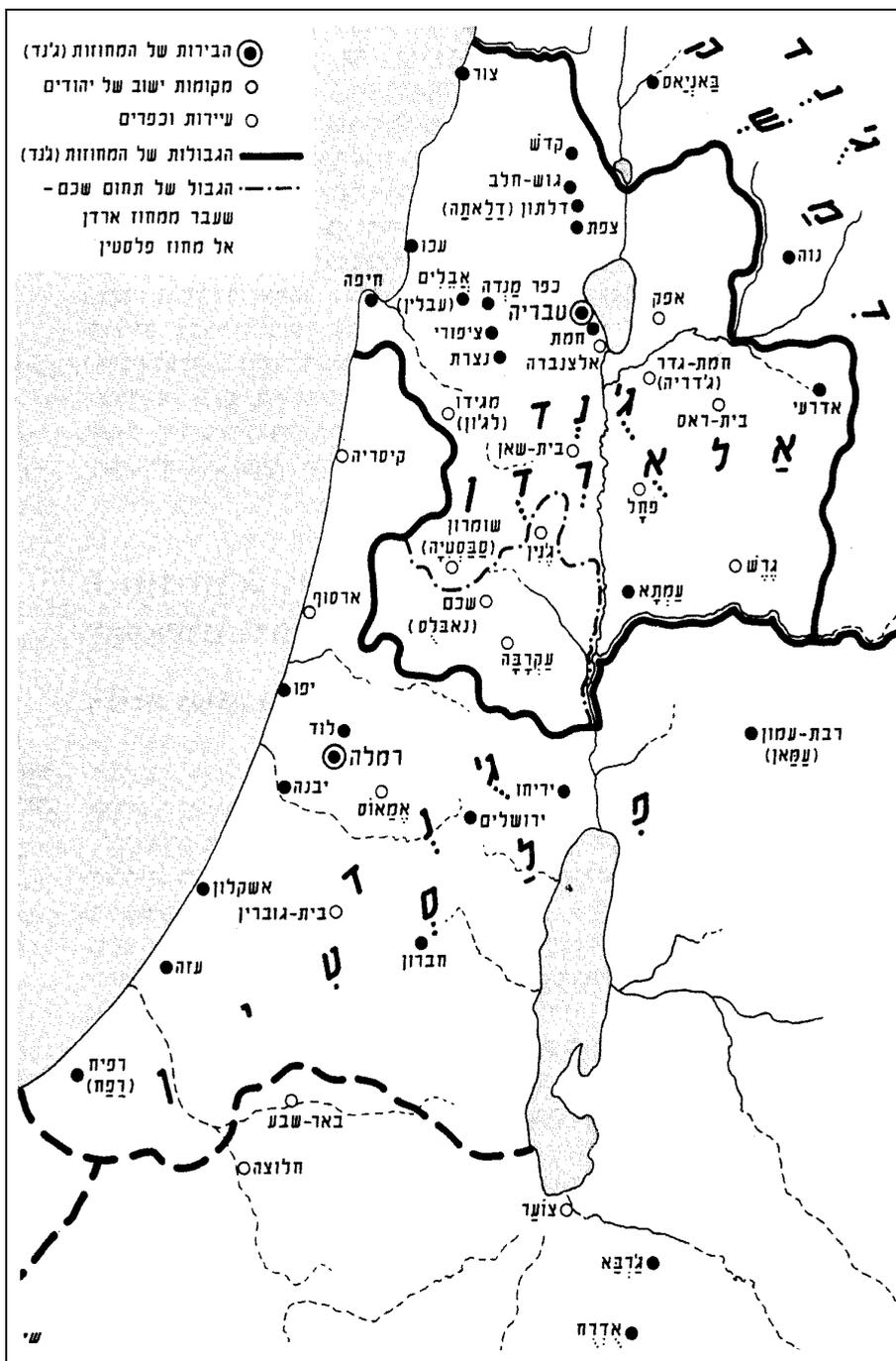
הזניחו את החקלאות וההתיישבות בארצות כיבושיהם, כי ראו עצמם אנשי-צבא וגובי-מיסים.

במשך מעל אלף שנות שלטונם של המוסלמים בארץ, הם לא בנו אף עיר חדשה שלא היה בה ישוב קודם לכן, פרט לרמלה, בירת מחוז פלסטין, שאף בה התגלו חרסים ישראליים. הבנייה העיקרית של המוסלמים בארץ – בניין כיפת הסלע, מסגד אל-אקצא וקרית-הממשלה בדרום הר-הבית – נעשתה בימי הארמאיים, הסונים, שנלחמו נגד אויביהם במכה, ופעלו בעיקר מתוך מניעים פוליטיים. ובכל זאת, לא השלימו מעולם את בניין ארמונם בירושלים.

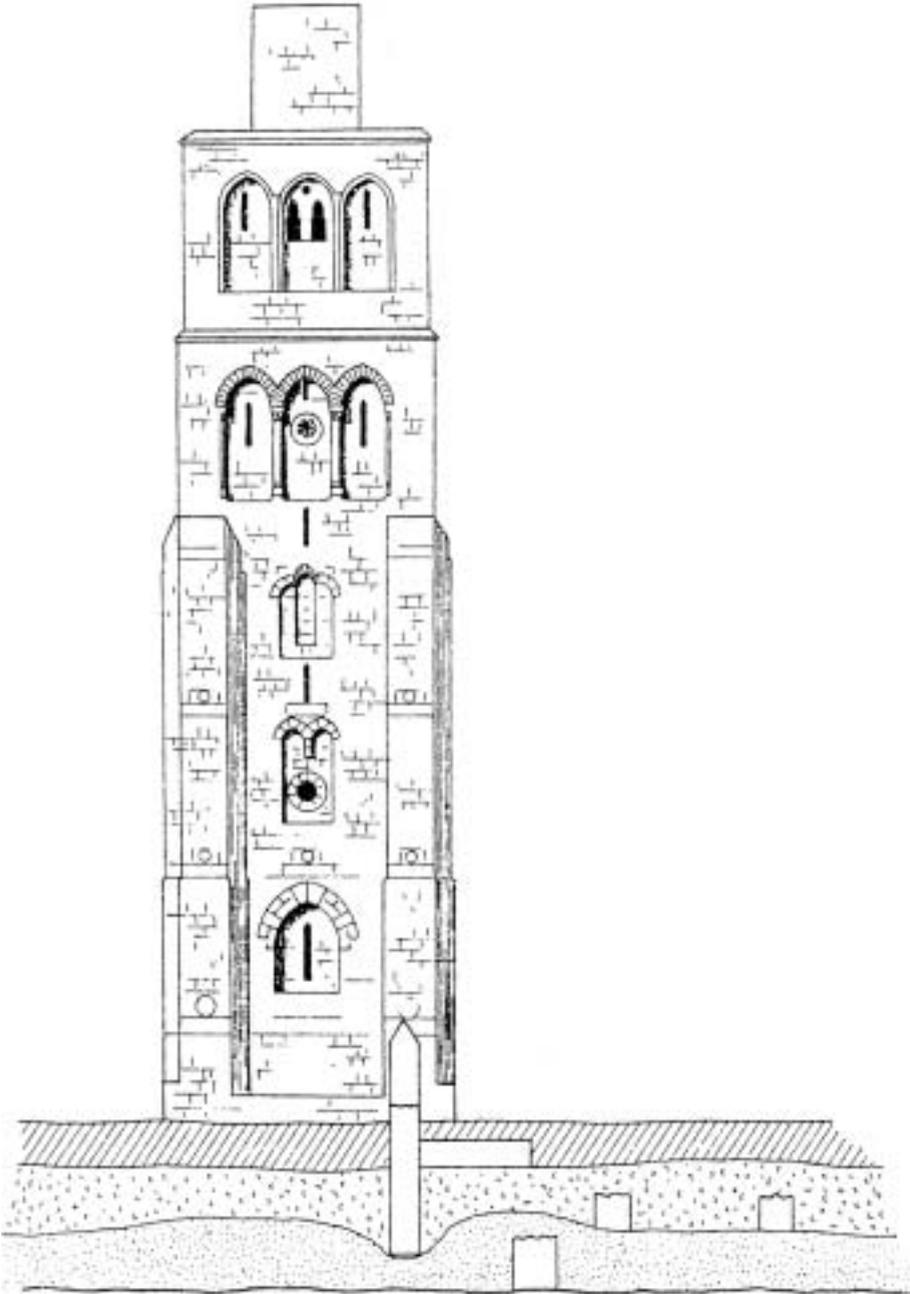
לפי החוקר מ' גיל,¹⁹ על-סמך מסורות החדית' של המוסלמים, הם ראו בחקלאות מלאכה נחותה ובזויה שיש להתנגד לה ולדחותה, שנאמר: "אל תתיישבו בכפרים, שהרי היושב בכפרים כאילו ישב בקברים". ההיסטוריון המפורסם אבן ח'לדון (1332-1406) מספר²⁰ שהנביא מוחמד ראה להב של מחרשה בבית אחד מתומכיו במדינה, ועל מחרשה זו אמר: "זו לא נכנסה מעולם לביתם של בני-אדם, אלא אם כן בא עליהם השפלה". אבן ח'לדון טען שהריחוק של הנוודים מהמרכזים הכפריים היא סגולה לשמירת הייחוס הטהור שלהם, "כי עבודת האדמה פוגעת בחירותו של הנווד".

האומאיים בנו את דמשק המפוארת, הממלוכים בנו את קהיר המשובחת והעבאסים בנו את בגדד הענקית, שאוכלוסייתה מנתה שני מיליון תושבים במאה העשירית. מדוע לא בנו המוסלמים את ירושלים ושאר חלקי הארץ במשך 1065 שנות שלטונם בה? משום שבחאדית' הקדומה באיסלאם, המוקדשת לירושלים, נאמר: "עִימָרְאן בֵּית אֶל מְקַדִּיס חִרְאב יְתִירִיב" משמע, בניית בית-המקדש [בירושלים] תגרום לחורבן יתיריב [אלמדדינה].²¹

יש לציין כי בסוף השלטון העותומני המוסלמי בארץ היתה ירושלים דלה ביותר באוכלוסייתה בהשוואה לערים רמלה, עזה וצפת.

איור 55: ארץ-ישראל בתקופה המוסלמית ומחוז פלסטין, כשרבת-עמון בתוכה (לפי מי גיל)

איור 56: רמלה בירת מחוז פלסטיו: "מגדל הארבעים" שבי"מסגד הלבן",
שנבנה בידי השליט הממלוכי קלאון (1318) (לפי מ' בן-דב)

מעמד ירושלים כעיר בירה

ירושלים הבירה בימי שלטון היהודים:

העיר היבוסית בירושלים השתרעה על כ-80 עד 100 דונם אדמה; בימי חזקיה מלך יהודה התפשטה ירושלים לעיר העליונה במערב על 650 דונם; בימי דוד מלך ישראל היתה ירושלים בירת כל ארץ-ישראל בפעם הראשונה בתולדות הארץ; בימי שלמה המלך נבנה בית-המקדש של כל ארץ-ישראל, גם כן בפעם הראשונה בתולדות הארץ; בימי בית שני השתרעה ירושלים על 1800 דונם והיתה העיר הגדולה והמבוצרת בארץ. בכל תולדותיה היתה ירושלים בירתו של עם ישראל בלבד.

ירושלים כבירה בימי השלטון הנוצרי:

בירת הנוצרים-הביזנטים בארץ לא היתה מעולם ירושלים כי אם קיסריה ונמלה, שנבנו בימי הורדוס. עיקר מגמתם של הביזנטים בארץ היתה מדינית וכלכלית, ובירתם הדתית בימי ראשית הנצרות היתה רומא הקתולית, המכונה "הבירה הקדושה" בכתביהם; קונסטנטינופול-קושטא היתה בירתם הקדושה של היוונים-אורתודוקסים. ירושלים היתה חמישית בהיררכיה הפטריארכלית באימפריה הביזנטית בשנת 536 לספירה, לאחר קונסטנטינופול, רומא, אלכסנדריה ואנטיוכיה.

איור 57: עכו והנמל שלה (צילום: עי ערב)

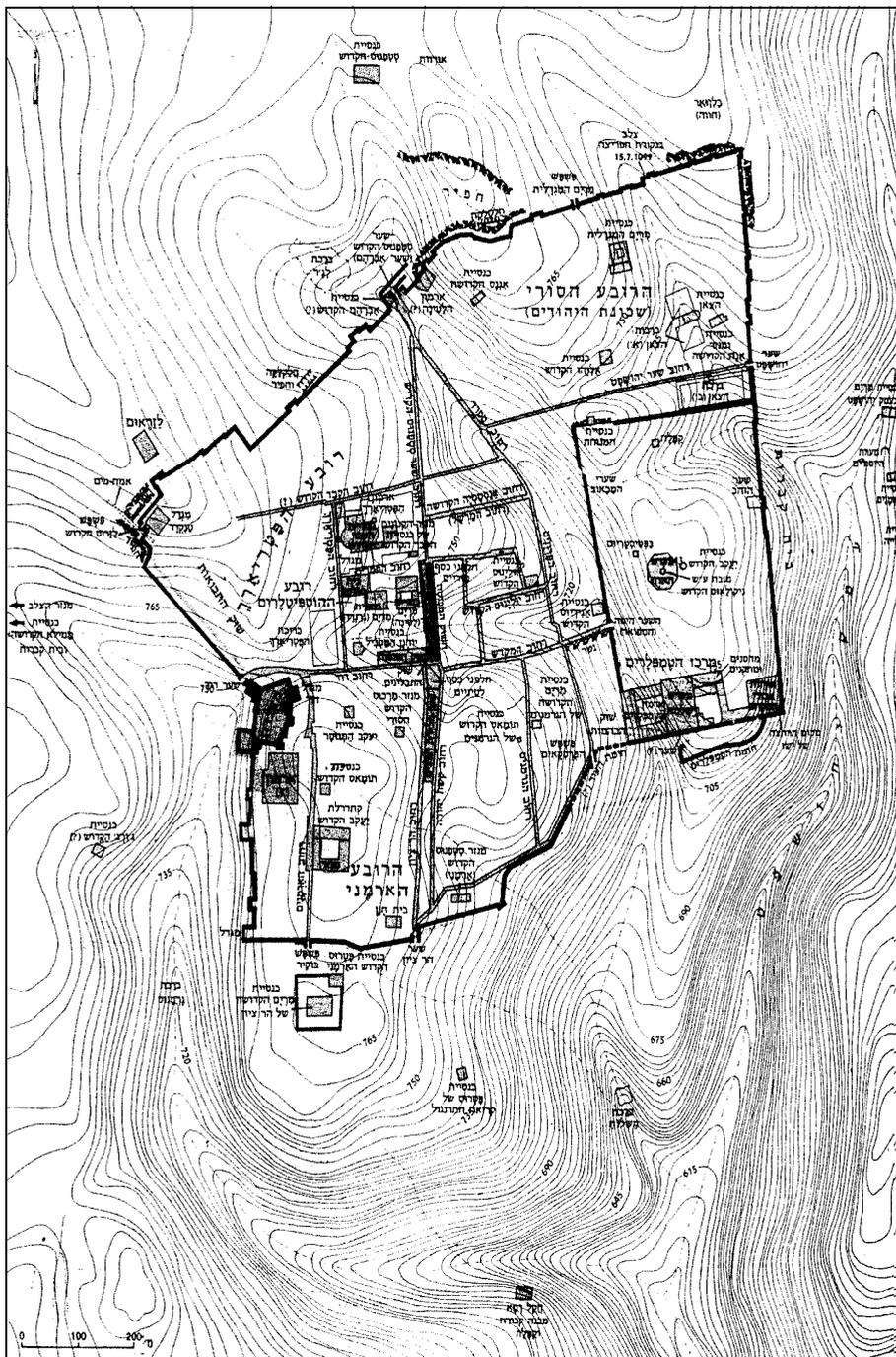

איור 58: ירושלים בימי הביזנטים (אטלס כרטא)

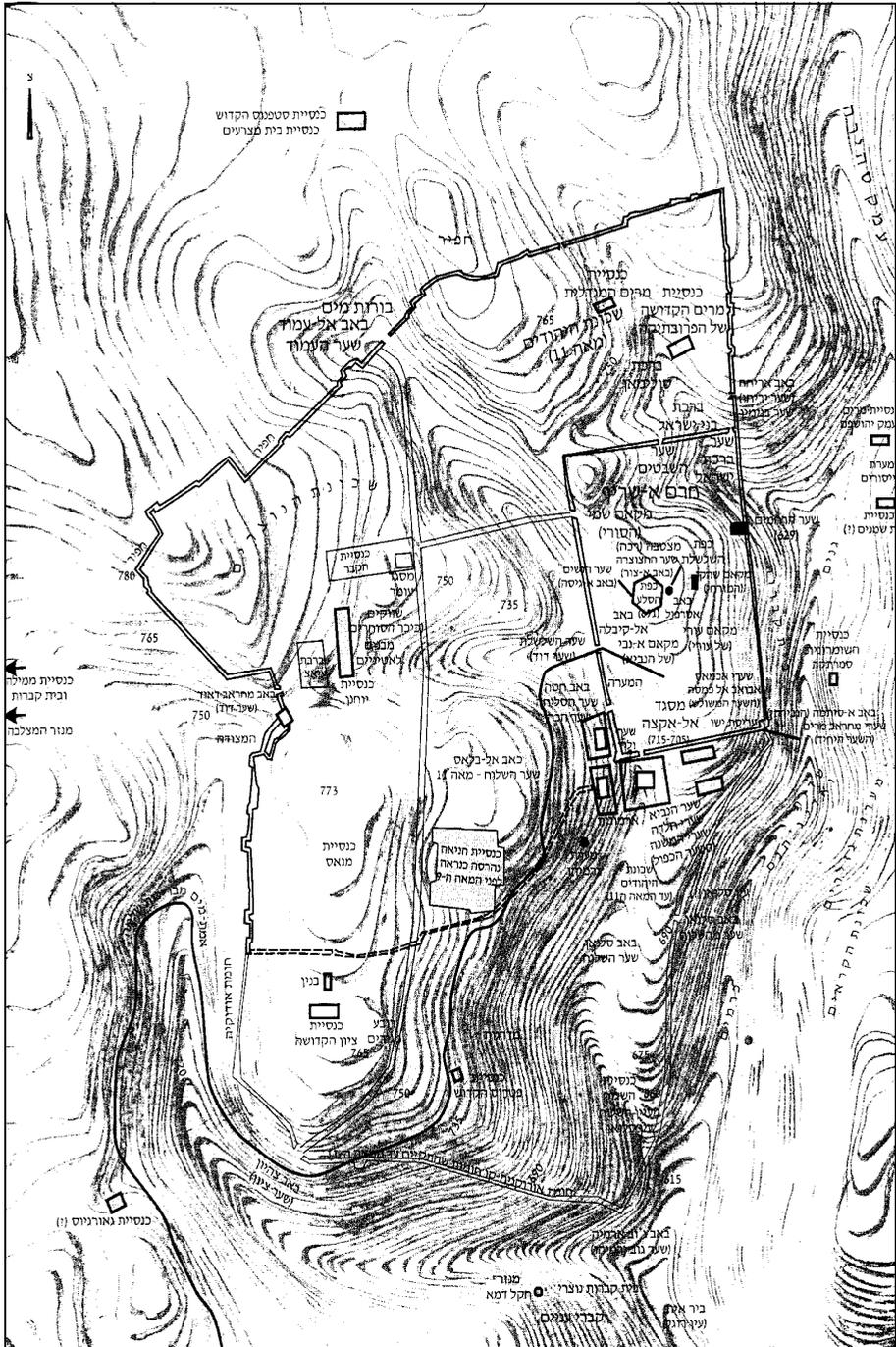
ירושלים היתה בירת הממלכה הצלבנית מבחינה דתית, ממלכה שהשתרעה מגבול מצרים עד מפרץ אלכסנדריה בגבול סוריה-תורכיה, אולם היתה כפופה לרומא הקתולית. בפועל שימשה עכו המבוצרת כעיר הראשה מבחינה מדינית, מינהלתית וכלכלית, ובעיקר במאה השנים האחרונות לשלטונם. הצלבנים היו זרים בשפתם, בתרבותם ובקתוליותם לרוב תושבי הארץ בימיהם, ואוכלוסיית ירושלים בימי שלטונם היתה המצומצמת ביותר בתולדותיה.

ירושלים כבירה בימי שלטון המוסלמים:

ירושלים לא היתה בירת הארץ מעולם בימי שלטון המוסלמים, ואף לא היתה בירת מחוז. נהפוך הוא. בימי שלטון האומאיים בארץ היתה רמלה בירת מחוז פלסטין, וירושלים "הקדושה" להם היתה כפופה לרמלה.

איור 59: ירושלים בימי הצלבנים (אטלס כרטא)

איור 60: ירושלים בימי הערבים – העיר ריקה ממוסלמים (אטלס כרטא)

קדושת ירושלים

קדושת ירושלים לישראל:

ירושלים היא העיר הקדושה היחידה לעם ישראל, והיהודים בחרו בה ובערי יהודה הטרשיים, המיוערים והשוממים שנופיה עוצבו על-ידי בני-ישראל על שום ש"אלוהי הרים אלוהיהם" (מלכים א', כ' 23). על האלוהים נאמר: "הַשָּׁמַיִם כְּסָאֵי וְהָאָרֶץ הַדָּוָם רָגְלֵי. אֵיזָה בַּיִת אֲשֶׁר תִּבְנֶנּוּ לִי וְאֵי זֶה מְקוֹם מְנוּחָתִי" (ישעיה ס"ו 1). שבטי ישראל הביאו מעשר לבית-המקדש מפירות אדמותיהם ועלו לירושלים לרגל שלוש פעמים בשנה – מנהגים שאין דומה להם בעם אחר. לכן ביצרו היהודים את ירושלים בעוצמה ובפאר כפי שאף עם אחר במזרח-התיכון הקדום לא שיגב את בירתו.

קדושת ירושלים בנצרות:

הנוצרים הביזנטים עשו מאמץ מודע כדי לבטל את מרכזיותם של ירושלים, בית-המקדש והדת היהודית. כדי כך, שהר-הבית – הר ציון המקראי – נעלם מירושלים בצוירי רצפת הפסיפס שלהם, כפי שהראינו במפת מידכא הביזנטית. לעומת זאת הם הפכו את הר-הבית למקום אשפתות, ולקחו בחזקה את רעיון הקדושה ואת תולדות הר-הבית היהודיות והעבירו לגבעת הגולגולתא ולכנסיית התחייה (קבר ישו) שכינו אותה "הר-ציון" במתכוון. הביזנטים העתיקו גם את המסורות היהודיות הקשורות להר-הבית והר-ציון המקורי אל העיר העליונה ולגבעת הגולגולתא הנוצרית. אדם הראשון, שלפי המסורת היהודית נולד בהר-הבית-ציון, נולד, כביכול, בגולגולתא; עקידת יצחק, שהיתה על הר-המוריה-ציון, הועברה לגולגולתא; "כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים" (ישעיה ב' 3) המקובל ביהדות כהר-הבית, כוון לכנסיית התחייה; הביזנטים טענו שירושלים הארצית הגשמית – שהיתה בהר-הבית – חרבה עם חורבן בית שני, ואיננה עוד. לעומתה, לדעתם, ירושלים השמימית שורה מעל כנסיית התחייה ולא מעל הר-הבית. כך גם הר-ציון השמימית, שהיא נמצאת על-פי האמונה הנוצרית מעל רומא וקונסטנטינופול. הדת הנוצרית נתנה איפוא עדיפות לרומא, מושב האפיפיור, על ירושלים.

מן הדין לציין שבשנת 1999 ביקר אריאל שרון, ראש-ממשלתנו כיום, את האפיפיור יוחנן פאולוס השני ז"ל בוותיקן שברומא, אשר לימד את שרון פרק בתנ"ך ואמר לו: "ארץ-ישראל קדושה לשלוש דתות, אבל היא ניתנה רק לדת אחת – ליהודים. וזה ההבדל בין טְיִיֶרָה סְנֶקְטָה – ארץ הקודש, לטיירה פּרוֹמֶסָה – *Tierra Promessa* – "הארץ המובטחת". (שמות ל"ג 1; דברים ל"ד 4).

חשוב להדגיש שרוב אבות הכנסייה התנגדו לעלייה לרגל של מאמיניהם הנוצרים לירושלים.

איור 61: מסגד אל-אקצה. "מקדש שלמה" בפי הצלבנים (לפי א' ליאור)

לעומת הביזנטים, הצלבנים הכירו בקדושת הר-הבית מחד גיסא, והתנגדו לדת היהודית מאידך גיסא. הם הפכו כל בית-כנסת ומסגד בעיר לכנסייה, וטבחו ביהודים ובמוסלמים בכל הזדמנות, אף שקידשו את "טיירה-ישראל", את ארמון המלך ומושל הצלבנים בירושלים, שהיה בתחילה במסגד אל-אקצא. מסגד אל-אקצא כונה "טמפלוס סלמוניס" – מקדש שלמה, אחר כך הועבר ל"מצודת דוד" שליד שער יפו. מבנה כיפת הסלע כונה על ידם "טמפלוס דומיני" – מקדש האדון, הוא בית-המקדש במקרא.

קדושת ירושלים באיסלאם – אמיתית או מדומה?

בראשית השלטון המוסלמי בארץ לא ייחסו שום קדושה לירושלים ולהר-הבית. האמונה בקדושה זו נראתה להם נוגדת את האיסלאם. הח'ליף האומאיי עבד-אל-מאליק, שבירתו היתה דמשק, בנה את בניין כיפת הסלע בירושלים בהדר ובפאר, מתוך רצונו להפחית מחשיבות העלייה לרגל למכה, שהיתה בחסות יריבו חסידי הח'ליף השיעי עבד-אללה-אבן-אל-זובייר.

לפי פרופ' מ"י קיסטר, הח'ליפים עות'מאן ועומר, שעסקו בעריכת הקוראן, פקדו על המוסלמים להתפלל לכיוון מכה ומדינה כפי שמוחמד רצה, אבל לא לכיוון ירושלים. לדבריו מכה הוזכרה כ-"מִפְּהָ אַרְדִּי א-צֶהְיוֹן" [מכה ארץ ציון] כאשר עדיין ביקש מוחמד למשוך יהודים כי יתפללו אליה²².

פרופ' ב' לואיס כתב על הח'ליף המפורסם עומר אבן אל-ח'יטאב (634-644), שהודיע

לערבים בני-עמו כי ערב היא ארץ הקודש לערבים, ותיכון בה רק דת אחת – האיסלאם, וציווה לנוצרים וליהודים לעזוב אותה²³.

לפי בעלי ההלכה הגדולים באיסלאם, אין ירושלים קדושה למוסלמים ואסור להתפלל לכיוון מסגד אל-אקצא. האימאם השיעי ג'עפר א-צאדיק טען בשנת 765 שמסגד אל-אקצא הנזכר בחלומו של הנביא מוחמד – נמצא בשמיים²⁴. חשוב להדגיש שמסגד אל-אקצא בירושלים נבנה כנראה בשנת 705, כ-40 שנה אחרי טענתו של האימאם. לעומתו קבע חכם ההלכה הסוני הגדול והמפורסם תקיי א-דין אחמד אבן תיימיה (1263-1328) שאין כל קדושה במסגד אל-אקצא, וכי "אסור לקיים הקפות סביב לסלע ולמסגד אל-אקצא ולשחוט קורבנות לידם אין בירושלים תָרֵם – קדושה מיוחדת – ואסור למוסלמים לפנות אליו בתפילה העובר על איסורים אלה הריהו כופר החוזר בו מהאיסלאם. יש לבקשו לחזור בתשובה. אם יחזור מה טוב. ואם לא, יש להוציאו להורג." לפי פרופ' י' חסון, "אבן תיימיה יצא נגד כל הפולחנים שהיו נהוגים בין מוסלמי ירושלים וקבע שהם נחשבים לְפִדְעָה" (חידוש שיש לגנותו)²⁵.

פרופ' ע' סיוון מציין שהעלייה של המוסלמים לירושלים נחשבה תמיד לזיארה, כלומר, ביקור, ולא תָגִי, שהוא עלייה לרגל לאתר קדוש²⁶.

המעניין הוא שגם הקוראן מציין בפרשת השולחן ה' 24 שארץ-ישראל קדושה לבני-ישראל, כאשר משה אומר לבני-ישראל "התקדמו בדרככם אל הארץ הקדושה אשר הבטיח לכם." בפרק ה' 133 נאמר: "אחר כך הושבנו את בני-ישראל לבטח בארצם." לפי י' חסון²⁷ אין ירושלים במעמד של תָרֵם אלא רק מכה ומדינה. בקוראן נזכרת קדושת מכה, ואילו קדושת מדינה מיוחסת להתבטאויות של מוחמד, לכן אינה מקובלת על כל המוסלמים. קדושת ירושלים באיסלאם אינה תָרֵם, אלא במשמעות הפשוטה של מקום תפילה, קודוסייה, כמו כל מסגד אחר. המושג 'אל תָרֵם אל קודסי אל שריף' (המקדש הירושלמי המכובד) הוא בניגוד להלכה המוסלמית, על-פי איבן-תיימיה, שנלחם בה במאה ה-14 ללא הצלחה. בניית אל-אקצא האומאיי בירושלים היה צעד מגמת-פוליטי, כי במקורו, כאמור, היה מסגד אל-אקצא הנזכר בקוראן – ברקיע השביעי של מכה או מדינה, ולא עלי אדמות.

האימאם השיעי ג'עפר אל-צאדיק נשאל על קדושת המסגדים, וענה: "מסגד מכה ומסגד הנביא [מדינה] קדושים". על אל-אקצא ענה: "הוא בשמיים". ועל אל-אקצא בירושלים ענה "מסגד כופה [בעיראק] טוב יותר מזה בירושלים"²⁸.

חשוב לציין שמסגד אל-אקצא בירושלים נבנה 60 שנה אחרי חלום מוחמד, ואינו נזכר ב-240 המטרים של פסוקי הקוראן המעטרים את הקירות הפנימיים של כיפת הסלע. מסע הלילה של מסגד זה הוזכר לראשונה בכתובת העות'מנית שבכיפת הסלע. בספרות "פִצְאֵל-אֶל-בוֹלְדָאן" – שבחי הערים המוסלמיות – שהחל במאה התשיעית לספירה, נכתבו חיבורים על הערים מכה, מדינה, בגדד, נַאֲסִיט, מְרוּוּ, חוֹמָס וקְאֶזְוִין, וירושלים לא הוזכרה ולא זכתה לחיבור. הספר "שבחי ירושלים" הראשון הוא רק מן המאה ה-11²⁹ ונכתב גם הוא מתוך מגמה פוליטית. הגורמים היו, ככל הנראה:

א. הכיבוש הפאטימי את הארץ במאות התשיעית והעשירית ודיכוי המוסלמים הסונים והנוצרים במצרים ובארץ-ישראל על-ידי השליט אל-חאפס המצרי;
 ב. הכיבוש הצלבני את ארץ-ישראל, שעם נפילת האומאיים ואילך הלכה וזנחה ירושלים על-ידי המוסלמים, שחדלו להתעניין בה משום ריחוקה מביירותיהם. כאשר שלטה השושלת הפאטימית על ארץ-ישראל, התחדשה התעניינות המוסלמים בירושלים, על שום קרבתה למצרים.
 הגיאוגרף ז'אקוט, שישב באחרית ימיו במוצול שבעיראק, בחלב שבסוריה ובמצרים, ציין את חשיבות הערים הקדושות בימיו (1179-1229): **"העיר ההודית מולתן היתה מקודשת לתושבי הודו וסין, באותה דרך שירושלים מקודשת ליהודים ולנוצרים ומכה למוסלמים."**

ירושלים, "הקדושה" למוסלמים, הופקרה על ידם. בלמעלה מאלף שנות שלטונם בארץ הם הרסו את חומות העיר שלוש פעמים: בשנת 745, בימי הח'ליף האומאיי מרוּנָאן השני, כאשר צרו על ירושלים הבדווים מתנגדיו ממכה, הרס את חומתה מחשש שלאחר שיכבשו את העיר הם יתבצרו בחומותיה;³⁰ בשנת 1187, בימי צלאח א-דין האיובי במלחמתו בצלבנים שליטי העיר, הוא הרס את חומותיה בכיבושו והותירן הרוסות מחשש שהצלבנים ישובו ויכבשו עיר בצורה ויתבצרו בה; ובימי השליט האיובי מועט'אם עיסא בשנת 1219, שבנה את ירושלים ואחר כך הרס אותה – כמעשה דודו צלאח א-דין.

לפי החוקר יי פראוור, במסע הצלב השישי נלחם פרידריך השני נגד האיובים כאשר צר על קהיר בירתם בשנת 1229. המצרים המאויימים ויתרו לצלבנים על ירושלים ועל הר-יהודה, תמורת נסיגת הצלבנים מקהיר. היכן אם כן כאן, קדושת "אל-קודס אל שריף" למוסלמים?

ועוד כתב יי פראוור: "בעקבות חורבנות אלה היתה ירושלים חרבה. מסופר שרק כנסיית הקבר, מסגדי הר-הבית ומצודת העיר ["מגדל דוד"] נשארו על תילן. העיר הזאת, שבוצרה בשקדנות רבה, הפכה לעיר פרוזות ומספר רב מתושביה הלך והתיישב במקומות אחרים. אחת מתוצאות הלואי של החורבנות האלה היתה, היעלמות הקהילה היהודית מירושלים."³¹

מאז נותרה העיר ללא חומה במשך 320 שנה, עד ימי הכיבוש התורכי. זו היתה הפעם הראשונה בתולדות ירושלים, מימי הכנענים ועד ימי הטורקים, שהעיר נותרה ללא חומה, וזה היה תחת שלוש שושלות מוסלמיות: האומאית, האיובית והממלוכית.

מי הכובש בארץ-ישראל? ארצו של איזה עם נכבשה?

כיבוש הארץ בימי האבות

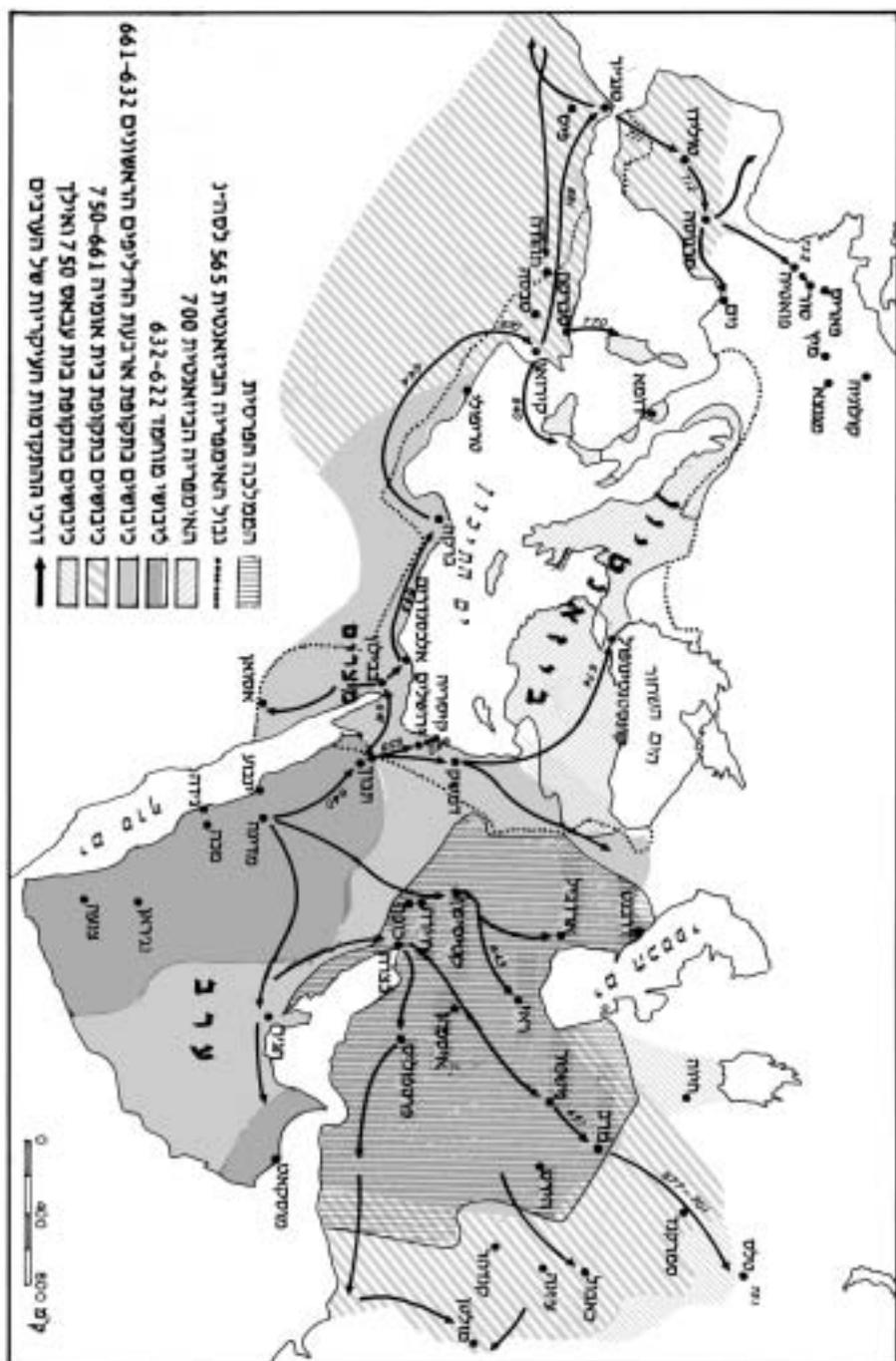
כאשר בני-ישראל כבשו את ארץ כנען בימי יהושע ישבו בה שבטים ועממים מפולגים, שהיו ברובם כובשים אשר פלשו אליה מארצות שונות, כמו הפלשתים, החיתים, החיווים, היבוסים והאמורים. עממים אלה לא איחדו מעולם את כל חבלי הארץ ולא פיתחוה.

עוד מימי האבות, כיבוש הארץ על-ידי שבטי ישראל היה אידיאולוגי-דתי. ישיבתם בארץ המובטחת נעשתה בצו אלוהי. מאז ההתנחלות ועד סוף ימי חורבן בית ראשון ושני, ירשו שבטי ישראל ומלכיו את הארץ והתנחלו בעיקר, ובראשונה, בהרים ובמדברות הנידחים והשוממים כמעט מישוב ואדם, שהם ארץ-ישראל, בעוד שהכנענים ישבו במישור, בשפלה, בעמקים ובבקעות, שהיו חבלים פוריים ונוחים להתיישבות והשתרעו רק על 23% משטחי הארץ, היא "ארץ כנען" (בראשית י' 19; במדבר י"ג 29; יהושע י"ז 16). עם ישראל היה היחיד בתולדותיה שאיחד את כל חבלי הארץ כיחידה עצמאית, תחת עיר בירה אחת, ירושלים. הוא ביצר את ערי הארץ וגבולותיה.

וכך אנו מגלים היום את פירות היוזמה, התושייה והעמל המפרך של עם ישראל, העומדים כמצבות-עד ועדות נצחית של היצירה היהודית והשורשית, הנגלות לעיני כל בבואם לבקר בחבלי הארץ ובירושלים. אין בארץ תל, חורבה וישוב קדום בחבלי ההרים ובמדברות יהודה והנגב שנחררו, ולא נמצאו בהם עקבות מימי הבית הראשון והשני או

איור 62: רצפת הפסיפס של בית-הכנסת בקיבוץ מעוז חיים ובו מנורה. (ואסיליוס צאפיריס)

איור 63: מפת כיבושי האימפריה המוסלמית (אטלס כרטא)

איור 64: חריש ב"הגאיי" במקרא שליד הכותל המערבי בירושלים
החרבה (מתוך Palestine בעריכת ג'ורג' אָבֶרס והרמן ג'וֹטָה)

מימי המשנה והתלמוד. נתגלו שרידי מקדשים יהודיים מימי המקרא בתילי לכיש שבשפלת יהודה, ובערד שבעמק באר-שבע, וכן למעלה ממאה בתי-כנסת קדור-מים, שעיקרם בהרי הארץ מימי בית שני, המשנה והתלמוד. כמו-כן נחשפו מאות בורות ואמותמים, עשרות דרכים ומעלות סלולים בכל הארץ, מן הגולן ועד אילת, כי "אבן מקיר תזעק" (חבקוק ב' 11). חשוב לדעת שליצירתיות היהודית החלוצית בע-שייה ובתעשייה אין תקדים בתולדות ארץ-ישראל של הימים ההם. כאמור, בימי הכנענים היה ההר מיוער, טרשי ועזוב. אבל בימי ממלכות יהודה וישראל פרח הארץ ושגגה לתפארת,

ככתוב בתהילים: "פְּקַדְתָּ הָאָרֶץ וַתְּשׁוֹקֶקָה רַבַּת תַּעֲשָׂרָנָה, פְּלָג אֱלֹהִים מְלֵא מַיִם תִּכְיֶן דָּגָנָם כִּי כֹן תִּכְיֶנָּה. תִּלְמִיָּה רְוָה נַחַת גְּדוּדָה, בְּרִבְיָבִים תִּמְוֹגְגֶנָּה, צְמַחָה תִּבְרָךְ. עֲטַרְתָּ שָׁנַת טוֹבָתְךָ וּמַעֲגִלֶיךָ יִרְעֲפוּ דָשֶׁן. יִרְעֲפוּ נְאוֹת מִדְּבַר וְגִיל גְּבַעוֹת תִּחְוֹרְנָה. לְבָשׁוּ כָרִים הַצֹּאן וַיַּעֲמִיקוּ יַעֲטֹפוּ בָר, יִתְרַעְעֵוּ אֶף יִשְׁרִיו." (ס"ה 10-14).

כיבוש הארץ בימי השלטון הערבי-מוסלמי

בימי השלטון הערבי-מוסלמי בארץ נכרתו עצי היער ושימשו להסקה ולתעשיית פחם, כמו תושבי הכפר אום אל-פאחם, [אם הפחם] שבשומרון, שסיפקו אותו לתושבי הארץ ולמצרים השוממה, בהשמידם את יער צפון-שומרון. הבדווים של הימים ההם, ששוטטו בכל המרחבים השוממים של הארץ יחד עם

איור 65: מגורי הפליטים הפלסטינים בפחונים בתוך ירושלים העתיקה לפני מלחמת ששת הימים.
(צילום: מ' הראל)

השלטון התורכי בארץ, הכחידו את עצי הפרי של ההרים. כתוצאה מאובדן העצים נסחפו מדרגות ההרים לעמקים ולמישור, סתמו את אפיקי הנחלים ושפכיהם, והם נהפכו לביצות ממאירות. אדמה טובענית זו הפיצה את מגיפת הקדחת המשחתת (ויקרא כ"ו 16) ודלדלו את אוכלוסיית הארץ. עד אשר העליות הציוניות לארץ-ישראל בשנים 1882-1948 הדבירו את הקדחת מן הארץ, לראשונה בתולדותיה.

בימי התלמוד היו בית-שאן ובקעתה שדה השלחין הגדול והמפואר של הארץ, שעל פוריותה המבורכת נאמר: "ברכות שמיים מעל ברכות תהום רובצת תחת – זוהי בית-שאן" (בראשית רבה צ"ח). שבחה של בית-שאן נזכר בתלמוד לאמור "גן-עדן אמר ריש לקיש, אם בארץ-ישראל הוא, בית-שאן פתחו". (עירובין י"ט ע"א). בימי השלטון הערבי-מוסלמי בארץ הפך עמק בית-שאן לשאול של המדינה, כי בהתנחלותנו בקיבוצנו מעוז-חיים שבעמק בית-שאן, קדחו בשנתיים הראשונות 65% מחברינו מעקיצות יתושי הביצות, שעשו שמות בבריאותנו והשחיתו את אדמותינו. ראוי לספר שאנו, חברי הקיבוץ, התנחלנו בשנת 1937 בבקעת בית-שאן בישוב חומה ומגדל, על אפה ועל חמתה של ממשלת המנדט הבריטי בארץ, בניגוד לחוקיהם הזדוניים נגד התיישבות יהודים במולדתם. המפתיע והמשמח הוא שבשנת 1974 נתגלה בחצר קיבוצנו בית-כנסת מרוצף בפסיפס מרהיב מימי התלמוד. עוד לא נותקה השלשלת.

הכיבוש הערבי-מוסלמי של ארץ-ישראל היה השתלטות של אימפריות מוסלמיות שמגמתן העיקרית היתה אימפריאליסטית שנועדה לאסלם את תושבי הארצות שישבו

בהן נוצרים ויהודים וכן עובדי אלילים, ולשלוט על מקורות הכלכלה של הארצות אסיה, אפריקה ואירופה בכוח החרב. כיבושים אלה כונו בפייהם "פותוח". רבים של פתח, שמשמעו "כיבוש" המעיד על אופיים ומאווייהם מימי קדם ועד ימינו. 'פתח' – כיבוש – הוא שם סמלי באיסלאם ושם תנועתו של הצורר ערפאת, הכובש ארץ לא לו. במשך כל שנות השלטון המוסלמי על ארץ-ישראל, לא היתה הארץ מעולם יחידה מדינית עצמאית נפרדת, שנספחה תמיד לסוריה או ללבנון, משום שהשושלת האומאית הקימה את בירתה בדמשק.

המוסלמים נטשו את יישובי ההרים בארץ והפכו אותם למשכנות של בדווים רועי צאן, שפלטו לארץ ממצרים, מערב ומסוריה, בזווה ורוקנו את כסותה הירוקה, והורישו לצאצאיהם הנוודים. כך נותרה הארץ החקלאית הקלאסית מהימים של שלטון היהודים, הנוצרים הביזנטים, עירומה מכל נכסיה הטבעיים והתרבותיים, שוממה וריקה מתושביה.

וכך אמר פרופ' ב"צ דינור על זכויות הערבים בארץ: "לערבים כל הזכויות בארץ-ישראל, אבל שום זכות על ארץ-ישראל" (שם, שם).

"כיבוש" הארץ בלשון ימינו

והנה, על אנשי "שלום עכשיו" בארץ – מגמדי ישראל המטייחים טיח טפל, ניבא הנביא יחזקאל "על הנביאים הנבלים אשר הולכים אחר רוחם ולבלתי ראו", לאמור: "הלוא מחוזה שוא ראיתם ומקסם כזב אמרתם. יען דברכם שוא וחזיתם כזב. יען וביען תטעו את עמי לאמור, שלום שלום ואין שלום, והוא בונה חיץ והם טחים אותו תפלי" (פרק י"ג).

נדחי ישראל אלה שואלים אותנו כיום, "מה האלטרנטיבה?" אבות אבותינו, שהיו יהודים שורשיים ונלחמו למען החירות, העצמאות והקיום של עם ישראל נגד הממלכות והאימפריות: כנען, פלשת, ארם, מצרים, אשור, בבל, הלניסטים ורומאים, לא שאלו מה האלטרנטיבה. כי הם ידעו בוודאות מה עלה בגורלם של שבעת עממי ארץ כנען, שלא נלחמו על קיומם המדיני וברור היכן הם כיום.

לאנשי שלום אך-שווא, הרוצים פתרון עכשווי לימינו, אציין שארץ-ישראל המקורית של ימי המקרא השתרעה על שני עברי הירדן, ועליה קיבלו הבריטים מנדט מחבר הלאומים להקמת בית לאומי ליהודים. על אף זאת קרעו הבריטים שרירותית את עבר-הירדן-המזרחי ששטחו 77% מכל ארץ-ישראל, וסיפחו אותה לממלכת ירדן. שטח זה סביב הבירה רבת-עמון-עמאן, הוא חלק בלתי-נפרד ממחוז פלסטין של הערבים. האין זה פתרון רציונלי ומוסרי לסכסוך הערבי-ישראלי לחלוקת הארץ? האם "מפת הדרכים" Road Map האווילית היא פתרון או אסון? והאם אין זו בסופה "מפת התככים" או Rout Map – מנוסת בהלה?

תרבויות ישראל וערב

מוקשית הקושיה, איזה עם בארץ-ישראל ייסד ובנה את ארצו-מולדתו, תרבותו, בירתו, מקדשו ומצודתו, כשערכו החשוב הוא שלום; ואיזה עם זר בדתו, בתרבותו, בשפתו ובמכורתו, כבש והרס בהתמדה כל חבל בארץ-ישראל, עד חורמה, כאשר כל חפצו הוא כיבוש ומלחמה והוא שונא שלום. הראיה לכך היא הטרור הבינלאומי של כנופיות אל-קעידה בראשות בן-לאדן וחיזבאללה ומרעיו בימינו, והצו של הפת"ח בארצנו: "הרוג יהודי וזכה בגן-עדן".

ראוי להדגיש שהשלום בישראל הוא חזון וחלום, ערך לאומי ותרבותי, כי הוא נזכר במקרא 257 פעמים (105 פעמים רק בנביאים) ו-1,050 פעם בספרות חז"ל, שנאמר "סור מרע ועשה טוב בקש שלום ורדפהו" (תהילים ל"ד 15). לפי פרופ' ב' לואיס, השלום במדינות המוסלמיות איננו ערך מוסרי, תרבותי או פוליטי³². וכך נכתב בספר תהילים: "אויה לי כי גרתי מִשָּׁךְ [עם פראי בצפון הארץ], שכנתי עם אוהלי קדר [ערביי דרום-מזרח-הארץ], רבת שכנה לה נפשי עם שונאי שלום. אני שלום וכי אדבר המה למלחמה" (ק"כ 5-7).

ב' לואיס ציין עוד כי לאיסלאם אין כל קשר לדמוקרטיה, הנוגדת את תרבותם (שם), אציין שבעולם ישנן בימינו 56 מדינות מוסלמיות, שלרובן המוחלט אין משטר דמוקרטי. לעומת זאת דמוקרטיה ביהדות היא מצווה, ככתוב בתורה: "אחרי רבים להטות" (שמות כ"ג 2) ו"יקול המון כקול שדי" (משנת חכמים רע"ז). השקר בישראל הוא דבר מאוס ושלילי, נחשב כחטא, מרמה, הונאה, רשע וזדון ונזכר 113 פעמים במקרא. עליו נאמר בפרשת משפטים: "מדבר שקר תרחק" (שמות כ"ג 7); ובתהילים כתוב: "נצור לשונך מרע ושפתיך מדבר מרמה" (ל"ד 14).

החוקר הגדול של האיסלאם, פרופ' י' גולדציהר (1850-1921) כתב על הערבים שהם "בודי חדיתיים [מסורות] המבוססים על פסוקי מקרא, אמרי חז"ל, הספרים החיצוניים, הברית החדשה, תפילת "אבינו שבשמיים", פילוסופיה יוונית, פתגמי חכמה פרסיים והודיים; כל החדיתיים הללו הם כאילו מוסלמים ואמרות הנביא מוחמד"³³.

בשנת 1975 בועידה האקדמית הרביעית לחקר האיסלאם בקהיר גילו חדיתי צִחִיח [חדיתי אמיתי של רעי הנביא מוחמד], ובו נאמר: "שקרים הם חטאים, אלא אם הם נאמרים ומשרתים את טובתם ורווחתם של המוסלמים ושלוםם". ועוד נאמר שם: "יתגיע השעה שהמוסלמים יילחמו ביהודים ויהרגו ביהודים. היהודים יחסו בסלעים ובעצים שיזעקו, הו מוסלמים, משרתי האל, יהודים מסתתרים בינינו, בואו והרגו בהם"³⁴. חדיתי זה נשמע בימינו במסגדי איראן, עיראק ומצרים, כנאמר בתהילים: "ראה אויבי כי רבו ושנאת חמס שנאוני" (כ"ה 19).

באגרת ליהודי תימן של הרמב"ם, שחי תחת שלטון הערבים והמוסלמים בספרד, במרוקו ובקהיר, נאמר על בני ישמעאל: "לא קמה על ישראל אומה שהזיקה לנו יותר מישמעאל, ושהגדילה להשפילנו, להפחית את ערכנו ולחזק את השנאה לנו כמותם למרות שסבלנו מהשפלתם, משקריהם ומכזביהם מה שאין ביכולת אנוש לסבול. וכפי שלמדונו החכמים ז"ל, שנסבול את שקרי ישמעאל בכזביו בשמיעה ובשתיקה למרות כל זאת, אין אנו ניצולים מרוב רעתם ולחצם בכל עת, אלא כל אימת שאנו סובלים ומעדיפים לחיות עמם בשלום, הם מעוררים לנו קרבות ומלחמות". מעניין שלא השתנו הזמנים ומעשי העוולה מאז ימי הרמב"ם (1135-1204) ועד ימינו³⁵.

כפל הלשון, ההתחסדות וההתחזות ידועים ומקובלים אצל הערבים. ישנה מימרה נפוצה בערבית האומרת "דִּרְבָּנִי וּבָכָה, סִפְּקִי וְאִישְׁתָּכָה" שמשמעותה "הִפְּנִי – ובכה, השיגיני במירוצו לבית-המשפט, ותבע אותי לדין". העדויות לכך הן מעלליהם הנפשעים והמתועבים של הפלסטינים באינתיפאדה על ישראל, כאשר הם מפוצצים מוסדות צבור ישראלים ומפגיזים ישובים אזרחיים ושלווים באכזריות ברברית, ובו-בזמן הם פונים בתלונות למדינות אירופה "הצדיקות" ואל האומות המאוחדות "המוסריות".

ידוע שהערבים הנוודים מארץ ערב השוממה, הם שפתחו בפותוחיהם-כיבושיהם כאשר פרצו לשלוש היבשות: אפריקה, אירופה ואסיה, בעריצות מרושעת. בשנת 640 כבשו ערביי המדבר את מצרים מידי הביזנטים, שתושביה היו נוצרים, בהם קופטים שלשון פולחנם היתה מצרית משולבת ביוונית. הקופטים נעשקו כי נאלצו לשלם לערבים מס גולגולת, בנוסף למס הקרקע. מאחר שהערבים-המצרים הפלו את הקופטים לרעה אחרי שארצם נגזלה מהם, מרדו הקופטים מספר פעמים, ונכשלו³⁶. הקופטים מקופחים בימינו ומתקשים בשמירה על פולחן דתם.

בשנת 709 נכבשו הִבְרָרְרִים, עובדי האלילים שליטי ארצות צפון-אפריקה המערבית, על-ידי הערבים. לאחר שהמרד שלהם נכשל, נאנסו הִבְרָרִים להתאסלם. כיום שומרים הברברים המופלים על שפתם ומסורותיהם בארץ אבותיהם.

בשנת 711 כבשו הערבים את ספרד הנוצרית-מונותאיסטית. המוסלמים גורשו ממנה כעבור 781 שנות שלטון שהיו בחלקן שנים של כפייה והתעללות באזרחיה.

היכן בכל אלה ההדדיות בין העמים בעלי עיקרים של אמונה באל אחד?

בשנת 636 נכבשה סוריה הארמית והנוצרית על-ידי הערבים האומאיים, שהיו אז יריבי הח'ליף עלי, מצאצאי הנביא מוחמד, שבירתו היתה במכה. הח'ליף מועאווייה האומאיי הקים את בירתו בדמשק, ושלט משם על האימפריה הערבית הענקית, כמתחרה למושלי מכה. וכך כתב פרופ' י' גיל על מלחמת האחים של האומאיים: "ב-88 שנות שלטון האומאיים בארץ, היתה הארץ זירת קרבות בין הערבים לעצמם. במלחמת האחים היו כל כך הרבה הרוגים, עד שהשתמשו ברגליהם ובידיהם של ההרוגים בתורת יתדות לאוהליהם."³⁷

בשנת 661 כבשו האומאיים את בבל, בירת ארם-נהריים, והכריחו את הארמים לקבל את דתם המוסלמית ואת שפתם הערבית. הם כינו את ארץ כיבושיהם בשם

עיראק, שמשמעותה "חוף" בערבית [של נהרות פרת וחידקל]. לאחר מכן עסקו העיראקים את אחיהם הכורדים המוסלמים, והילידים של הארץ שהיו צאצאי הארמים הקדומים, אשר טובחים בהם עד היום בקשיחות ובאכזריות, ללא נקיפת מצפון. וכל אלה למרות שצלאח א-דין, המצביא המוסלמי הגדול והשליט של מצרים וסוריה, היה כורדי. האין זה רצח עם של כובשים ערבים בארץ לא להם?

בשנת 651 כבשו האומאיים את פרס, אימפריה שהשתרעה בימי זוהרה מהודו ועד כוש. הפרסים היו אז העם הסובלני, רחב-הדעת הטיפוסי של ארצות המזרח-התיכון. הם עמדו כנגד האימפריות הרומאית והביזנטית בנחישות ובעוז, והצליחו. תמוה איך עם נאור זה נכנע ופיתח תורה ואמונה קנאית וקיצונית של תרבות תוקפנית, המונעת קידמה ודעה, אהבה ושלווה (על אף שלא קיבלה את הלשון הערבית).

בשנת 670 ואילך נכבשו ארצות אסיה התיכונה שנכללו בטורקיסטאן בידי האומאיים והעבאסים (-750 969). לפי פרופ' א. אשתור, עלה באסיה התיכונית ושלט בה תימור לנג המונגולי (-1336 1405), שהפך למוסלמי אדוק וקנאי. הוא היה מגדולי הכובשים בכל הדורות ורב-טבחים במלחמותיו, ודיכא באכזריות איומה את המורדים בו, ואפילו את אחיו המוסלמים, שהקים מגדלים מגולגלותיהם³⁸. בכיבושו את דמשק המוסלמית בשנת 1400 ריכז תימור לנג 30,000 מבני דתו המוסלמים במסגד הגדול, בהם כוהני דת ובני-ביתם, נשים וטף, ואחר שרף את הבניין על יושביו³⁹. היכן כאן צלם האנוש של המאמין באל אחד? האם יש עוד ספק מי גזל ארץ זרה לו ומי הכובש האכזר בעמים? לאלוהי הפותוח פתרונים.

סיכום ומסקנות

לאור הראיות, העדויות וההוכחות הנ"ל, לא מובן מנין השקר והעלילה הזדונה שעם ישראל היה כובש בארצו, ומה מקור הדיבה, ההשמצה וההאשמה האלה, שאין להם כל שחר ויסוד?

גדול היסטוריונים שלנו, ב"צ דינור, כתב: "אפילו כשארץ-ישראל לא היתה למעשה ברשותו של ישראל, לא היה ישראל חסר מולדת אלא עם שאחרים גזלו ממנו את ארצו, שהיהודים עלו מארצות הגולה לארץ-ישראל".

לסיום, אני פונה לאחינו המלומדים, בני עם הספר, ושואל: כיצד הגענו לדרגת עם הארץ מבלי להבין מה כתוב בספר הספרים ומה משמעותה של ארץ-ישראל? היכן חוקרי המקרא, הארכיאולוגיה, ההיסטוריה, תולדות האיסלאם, הסופרים והמשוררים, שמילאו פיהם מים ולא הואילו לבקר בנופי המולדת ובמבניה, כאשר זועק הכתוב, "כל המקום אשר תדרוך כף רגליכם בו, לכם נתתיו" (יהושע א' 3), יצירת עם ישראל אנוכי! והם לא מפיצים את ערכי תורת האמת בקרב העמים.

איה הם הסופר עמוס עוז והמנהיג של מפלגה ציונית מפלגת – יוסי שריד, שהכריזו קבל עם בעיתון "הארץ" שאם יהיה טרנספר של ישוב ערבי הם ישכבו מתחת לגלגלי הטרקטורים והמכונות. האם הם יעשו כך גם בטרנספר ובעקירה של יהודים מגוש קטיף? הרי יהודה ושומרון, יצירי עמלם של ישראל הם? חס וחלילה! מי משמש היום

איור 66: ארון הקודש – תבליט אבן מביית-הכנסת בכפר נחום בגליל (צילום: מ' הראל)

איור 67: כותרת שיש ותבליט מנורה מבית הכנסת בקיסריה (לפי מ' אבי-יונה)

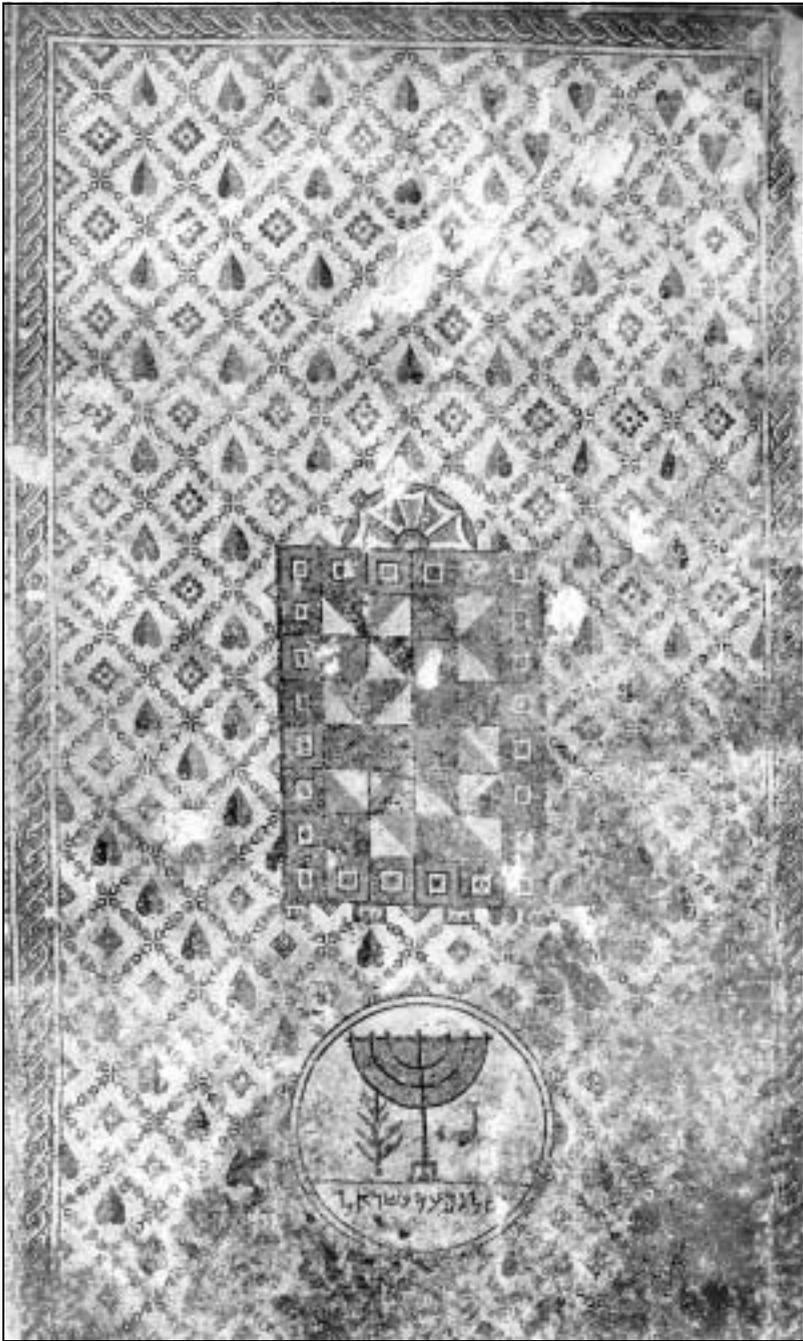
מליץ יושר על עם השואף חירות וקידמה של ארצו, מולדתו ובית אבותיו? רק ציוני אמיתי.

אני פונה לציונים המכובדים, שרי הממשלה וראשה, חברי הכנסת שבהם אלופי צה"ל בדימוס, השואלים השכם וערב ובמורך לב – "האם יש ברירה אחרת?" רבותיי, כך נאמר בתנ"ך בפרשת משפטים על אמיצי-הלב ועל רפי-הרוח: "כי תצא למלחמה על אויבך וראית סוס ורכב, עם רב ממך, לא תירא מהם מי האיש הירא ורך הלבב, ילך וישוב אל ביתו ולא ימס את לבב אחיו כלבבו" (דברים, כ' 1,8).

מכאן יש להסיק שאם חפצי חיים אנו, אין חלופה אלא מאבק עקשני וממושך למען קיום אומתנו, ומלחמה מאומצת ומתמדת נגד השמדת עמנו בידי משחיתים, בני תרבות הכיבוש. ועלינו לדעת כי הביטוי האומלל וההמוני "שטחים כבושים" הוא מלל אווילי ונבער, הבל ורעות-רוח של ערלי-לב מעורערים בבינתם.

איור 68 : מנורה וכתובת יהודית של בית-כנסת שנתגלתה במסגד הראשי בעזה.
(מתוך : ספר הישוב חלק א' בעריכת פרופ' שמואל קליין, תרצ"ט)

איור 69: רצפת הפסיפס של בית-הכנסת ביריחו. במרכז הציור – ארון הקודש ומעליו קונכיה. למטה מנורה, שופר ולולב. הכתובת "שלום על ישראל" (לפי שי"י שוויג)

איור 70: תמר – אחד משבעת המינים (הדבש). ציור: אהרן הלוי

כך חזה מנהיג הקיבוץ המאוחד, הסוציאליסט הגדול, יצחק טבנקין: "זכותנו על ארץ-ישראל תלויה במימושה". וכך פועלים בדביקות מתנחלי יהודה ושומרון וחבל גוש קטיף. וכן אמר: "כיבוש יהודי את שטחי יהודה ושומרון וחבל עזה הוא עיוות היסטורי ועיוות דמותנו המדינית, כי מלחמת ששת הימים היא המשכה של מלחמת השחרור", ועוד: "גבולות החלוקה בקו הירוק לא נהפכו לגבולות שלום במשך 20 שנות קיומם, הואיל ומעצם טבעם הם גבולות מלחמה"⁴⁰.

ועוד אשאל: היכן יש בעולם עם משכיל ובריא ברוחו המצהיר שאין לו זכות קיום בארצו ומולדתו, יצירי כפיו? ואיפה נמצא חכם ובר-דעת של אומה המגן על אויבו הפראים והאלימים מדת ומדעת, בעיתות מלחמה? באיזה מקום בעולם נמצא עם שאינו ריבון על מדינתו ומכורתו? איה האחריות והנאמנות הלאומית והציונית של אותו חלק מבני עמנו ההולך שולל, מוכן לוותר על זכותנו על הארץ ועל בית-המקדש, וכל אלה לאחר שהנחנו בעמל כפינו יסודות מוצקים לבניין ארצנו הנפלאה, כאשר אויבינו הזדוניים מפוררים ומפרקים אותה ועומדים עלינו לכלותינו?

לעניות דעתי, מדינתנו לוקה בחוסר חינוך בסיסי לאהבת התנ"ך ולחיבת ארץ-ישראל, שלא כפי שחונך דורנו בימי השלטון הבריטי. הציונות היא תנועה לאומית מיוחדת כי שורשה בציון – כינוי לירושלים ולארץ-ישראל יחדיו. היא ינקה את השראתה מחיבת ציון ומחזון שיבת ציון, ככתוב בתהילים הנעלים: "שיר המעלות, בשוב ה' את שיבת ציון היינו כחולמים" (קכ"ו 1).

בתנ"ך, כספרות דתית ולאומית, מתואר פרק-זמן של כאלף שנים פוריות בתולדות החומריות והרוחניות של עם ישראל בארצו. לחשיבות המקרא לעם ישראל ולשאר אומות העולם אין גבול, שכן בו מוחשת היצירה התרבותית והחלוצית של עם המשמש כסמל ומופת לבניית מולדת בתבונה ומעש. לא בכדי אמר עליו דוד בן-גוריון, אבי מייסדי מדינת ישראל המתחדשת: "התנ"ך הוא המנדט שלנו על ארץ ישראל זכותנו על הארץ, על הארץ כולה קיימת ועומדת לעד"⁴¹.

לדעתי חובה על ממשלתנו להורות על לימוד יומיומי של פרק נבחר של ספר הספרים בתקשורת; בנוסף ראוי ורצוי ללמד את התנ"ך ותולדות הארץ בגני-הילדים ובבתי-הספר כמה פעמים בשבוע. חשוב להקים בהנאה חוגים ללימוד המקרא בכל ישוב, רובע ושכונה, שמוריו יהיו בעיקר גמלאים, וכן מתנדבים מקרב מורי בתי-הספר, המכללות והאוניברסיטאות, כשירות חינוכי-לאומי, וגם כדי להנחיל את תוכנם לשאר העמים.

ה ע ר ו ת

- 1 מ' גיל, **ספר ירושלים**, "היסטוריה פוליטית של ירושלים בתקופה הערבית הקדומה", ירושלים תשמ"ז, ע' 12.
- 2 ב"צ דינור, **עיונים בתורת הציונות**, "זכותנו על ארץ-ישראל", המחלקה לענייני הנוער והחלוץ בהסתדרות הציונית, ירושלים 1947, עמ' 1-3.
- 3 י' ידן, **ידיעות החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה**, גיליונות א-ב תשכ"א, עמ' 60-61.
- 4 צ' רון, **יהודה ושומרון** כרך א', "התפוצה של המדרגות החקלאיות בהרי יהודה", ת"א תשל"ז, ע' 210.
- 5 המעדר והעדירה נזכרו רק פעמיים במקרא, בספר ישעיה, בהקשר לכרם בהר.
- 6 משמעות "שֶׁרֶק" בעברית – פורייה, או זן מעולה של גפן (א' אבן-שושן).
- 7 יוספוס, **מלחמת היהודים** ו, ט, ב; מ' הראל, "המים לטהרה להגיגינה ולפולחן בבית המקדש בירושלים", ארץ-ישראל כרך י"ט, ירושלים, תשמ"ז, עמ' 300-313.
- 8 אבות דרבי נתן, י"ד.
- 9 מ' הראל, **גי החרשים**, מרחבים, מחקרים בגיאוגרפיה של א"י והמזרח התיכון, תא, 1974, עמ' 49-62.
- 10 מ' הראל, **רכב ישראל ופרשיו**, מחקרי יהודה ושומרון, 1995, עמ' 299-305.
- 11 מ' הראל, "ירושלים דרכים ומבצרים סביב לה", **מסעות ומערכות בימי קדם**, ת"א 1984, עמ' 158-166.
- 12 מ' הראל, "מסילות ודרכים במדבר יהודה", **יהודה ושומרון**, ירושלים 1977, עמ' 515-528.
- 13 N. Fisher, B. Isacc and I. Roll, *Roman Roads Judea: The Jaffa-Jerusalem Road*, Oxford, 1996, pp. 324-331.
- 14 מ' הראל, **מסעי דוד והרומאים במעלה אדומים**, חוברת מערכות 250, 1976, עמ' 1-12.
- 15 מ' הראל, "נוף ציון" בתוך **ספר זיכרון לנ"ה טור סיני**, 1991, ירושלים, עמ' 19-25.
- 16 טור סיני, **הלשון והספר, כרך האמונות והדעות**, ירושלים תשמ"ז, ע' 17.
- 17 מ"ד קאסוטו, **אל שדי, אנציקלופדיה מקראית א**, ירושלים 1950, ע' 290.
- 18 Ramond d'Aguilers, *Recueil de Historiens des Cruasades III*, occ 19, pp. 291-292.
- 19 מ' גיל, **ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה**, כרך א', ירושלים תשמ"ג, ע' 113.
- 20 עבדול רחמאן אבן חלדון, **אקדמות למדע ההיסטוריה**, ירושלים 1960, ע' 100, ע' 281.
- 21 אבו בכר, מוחמד ואסיטי, **פדאיל בית אל מקדיס (שבחי ירושלים)**, הוצאת י' חסון, ירושלים 1979, חדית' 71 ע' 54.

- 22 A. Elad, Sihawn, Encyclopedia of Islam, New Edition 1960, pp. 571-573
- 23 ב' לואיס, אלפיים שנות היסטוריה, ירושלים 1997, ע' 131.
- 24 י' חסון, **ספר ירושלים – התקופה המוסלמית הקדומה**, "ירושלים בראייה מוסלמית", ירושלים תשמ"ז, עמודים 287-288.
- 25 אגרת אבן תיימייה, Journal of American Oriental Society, LVI, 1936, pp 7-17, הובא אצל י' חסון, שם, שם, עמוד 285.
- 26 ע' סיוון, **ספר ירושלים בתקופה הצלבנית והאיובית**, "קדושת ירושלים באיסלאם בתקופת מסעי הצלב", ירושלים תשנ"א, ע' 302.
- 27 י' חסון, שם, ע' 285.
- 28 מ' י' קיסטר, "שלושת המסגדים" (אנגלית), מובא אצל י' חסון, שם, עמ' 287-288.
- 29 י' חסון, **סוגיות בתולדות ארץ ישראל תחת שלטון האיסלאם**, "ספרות שבחי ירושלים באיסלאם", עורך: מ' שרון, ירושלים עמ' 83-88.
- 30 מ' גיל, שם, תשמ"ז, ע' 11.
- 31 י' פראוור, **תולדות ממלכת הצלבנים בארץ ישראל**, ירושלים 1963, עמ' 207-212.
- 32 ב' לואיס, שם, שם, ע' 197.
- 33 י' י' גולדציהר, **הרצאות על האיסלאם**, ירושלים תשי"א, עמודים 37-41.
- 34 פרטיכל הועידה האקדמית הרביעית לחקר האיסלאם, לפי טבראני, Arab Theologian on Jews and Israel, Cairo, 1973, p. 68.
- 35 ב' צ' דינור, **ישראל בגולה ב'**, "אגרת תימן להרמב"ם", ירושלים 1968, ע' 365.
- 36 א' אשתור, **מצרים, האנציקלופדיה העברית**, כרך 24, ת"א, תשל"ב, עמ' 191.
- 37 מ' גיל, **היסטוריה של ארץ ישראל, שלטון המוסלמים והצלבנים**, "ארץ ישראל בשלטון בית אומייה (680-744)", ירושלים, 1990, עמ' 51.
- 38 א' אשתור, תימור לנג, **האנציקלופדיה העברית**, כרך ל"ב, ת"א, תשמ"א, עמ' 785-784.
- 39 Guy le Strange, Palestine under the Moslems, Beirut, 1965, pp. 272-273.
- 40 י' טבנקין, **עיונים בתורת הציונות**, שם, "יישובה של ארץ בלתי מחולקת", ירושלים 1967, עמ' 1-8.
- 41 ד' בן-גוריון, **עיונים בתורת הציונית**, שם, "ארץ זו עיצבה אותנו ואנו עיצבנו ארץ זו", ירושלים, 1947, עמ' 1-5.